

JAMILA UBAYDULLAYEVA,
DILDORA KO'CHAROVA

ERKIN A'ZAMNING POETIK MAHORATI

27a

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI

Jamila Ubaydullayeva, Dildora Ko'charova

ERKIN A'ZAMNING POETIK MAHORATI
(ilmiy risola)

Termiz – 2022

UO'K: 821.512.133-1

KBK: 83.3(50')

U 13

Ubaydullayeva Jamila, Ko'charova Dildora

Erkin A'zamning poetik mahorati.

Ilmiy risola. Termiz – 2022. – 72b.

Ushbu risolada Erkin A'zamning nasriy asarlari – hikoya, qissa, romanlari va publitsistik materiallari tahlil etildi. Ijodkorning xarakter yaratish mahorati, adib ijodidagi yetakchi mavzular, uning qahramonlariga ism tanlash va laqab qo'yish mahorati, so'z o'yinlari qilishga ustaligi, yozuvchi ijodida kinoya va yumorning o'rni masalalari, uning hozirjavob publitsist sifatida yozgan maqola, xotira, qayd va safarnomalari borasida ilmiy-ijodiy fikrlar bildirildi.

Mas'ul muharrir:

Normat Yo'ldoshev

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Taqrizchilar:

Sayyora Raimova

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Nodira Egamqulova

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Ushbu ilmiy risola Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti ilmiy-uslubiy kengashining 2022-yil 26-avgustdagi 28-sonli bayonnomasi bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN: 978-9943-8343-1-6

© Jamila Ubaydullayeva, Dildora Ko'charova
© TerDU NNM nashriyoti, 2022-y.

MAS'UL MUHARRIRDAN

Mustaqillik yillarida barcha sohalar qatori milliy adabiyotimiz ham rivojlanish, yangilanish tomon yuz tutdi. Adabiyotda shakl va mazmun yangilanishi ro'y berdi, g'oyaviy erkinlikka yo'l ochildi. Ayniqsa, keyingi yillarda Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan adabiyot ahliga, ijod qiluvchilarga har tomonlama yordam ko'rsatish, qo'llab-quvvatlash, ijodiy erkinlikni ta'minlash, kitob nashrlarini ko'paytirish, yosh avlodni kitobxonlikka targ'ib qilish masalalariga jiddiy e'tibor berilmoqda. Bunday e'tibor va g'amxo'rliklar ham ijokorlar, ham tadqiqotchil olimlar uchun keng imkoniyatlar eshigini ochib bermoqda desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Bugungi o'zbek adabiyotining katta ustunlaridan biri O'zbekiston xalq yozuvchisi Erkin A'zamdur. Adib ijodi o'tgan asrning 70-yillaridan boshlangan. Dastlab hikoyalar, so'ng qissalar, kinoqissalar, dramalar hamda roman yaratgan ijodkor yillar davomida o'zining adabiy-badiiy va publitsistik asarlari bilan xalqimizning yuragidan joy ola bildi. Erkin A'zamning "Otoyining tug'ilgan yili", "Javob", "Bayramdan boshqa kunlar", "Shoirning to'yi", "Guli-guli" kabi qissalari adabiyot ixlosmandlari tomonidan sevib mutolaa qilib kelinmoqda. Adibning bir qator dramalari yurtimiz teatrlarida sahnalashtirilgan. E.A'zam yaratgan kinoqissalar asosida ekranlashtirilgan filmlar teletomoshabinlar tomonidan katta baholarga munosib topilgan. Adibning kino sohasidagi yutuqlari faqat shu emas, "Dilxiroj", "Erkak", "Parizod", "Suv yoqalab" nomli filmlari milliy va xalqaro kinomukofotlarga loyiq ko'rilgan.

E.A'zamning ijodiga dastlab U.Normatov, N.Xudoyberganov, N.Shukurov, O.Tog'ayev, R.Otayev, I.Hasanovlar munosabat bildirganlar. Istiqol yillariga kelib esa A.Rasulov, S.To'laganova, M.Qo'chqorova, M.Sheraliyeva, S.Qurbonovlar adib ijodi yuzasidan tadqiqot olib bordilar. Bu borada so'nggi yillarda qilingan ishlar orasida O.Shofiyevning tadqiqotlarini alohida ta'kidlab o'tish lozim desak yanglishmagan bo'lamiz. Hozirgi kunda yosh filolog tadqiqotchilar ham Erkin A'zam ijodiga katta qiziqish bilan qaramoqda. Ushbu risola mualliflari J.Ubaydullayeva hamda

DENOV TADBIRKORLIK
VA PEDAGOGIKA
INSTITUTI ARM
№ 29415

D.Ko'charovalar ham adib ijodiga qiziqish bildirishgan va shu yo'nalishda kichik tadqiqotlar qilishgan. Risolada E.A'zam ijodining turli xususiyatlari yuzasidan olib borilgan kuzatishlar natijasida paydo bo'lgan maqolalar jamlangan. Jumladan, adib asarlarining kompozitsiyasi, syujeti, obrazlari, personajga qo'yilgan ismlarning ramziyligi, satirik va yumoristik jihatlar bo'yicha tadqiqotlar qilingan. Ayniqsa, ijodkor publitsistikasi yuzasidan amalga oshirilgan kuzatishlar dolzarbligi bilan ahamiyatli. Ushbu maqolalar hali kichik kuzatishlardan iborat. Mualliflar keyinchalik ham shu yo'nalishda davom etishsa, katta tadqiqotlarni amalga oshirishi, o'zbek adabiyotshunosligini yaxshi bir ilmiy manbaa bilan boyitishi mumkin. Risoladagi maqolalarga diqqat qilinsa, unda mualliflarning kuzatuvchanligi, fikrlariga munosib dalillar topa olishganligi, har bir masalaga o'z mustaqil fikrlarini bildirishgani ko'rinadi. Mana shuning uchun ham tadqiqotchilarning xayrli kelajagidan umid qilamiz, albatta.

Ushbu ilmiy risola adabiyotshunosligimizga yangi iste'dodlar kirib kelayotganligidan dalolat beradi.

ERKIN A'ZAM IJODIGA NAZAR

Surxon vohasi adabiyotining yorqin vakillaridan biri Erkin A'zamdir. O'zbek nosirlari orasida Erkin A'zam ijodi alohida ajralib turadi, adibning ijodiy faoliyati benihoya rang-barang. Chunki ijodkor o'zining nosir, dramaturg, publitsist, kinodramaturg, muharrir sifatidagi qirralarini allaqachon ko'rsatib ulguragan. Adib adabiyot maydoniga dastlab hikoyalari bilan kirib keldi, ilk yozgan hikoyalari maktab davridayoq matbuot yuzini ko'rdi. Birinchi kitobi esa 1977-yilda "Chiroqlari o'chmagan kecha" nomi bilan chop bo'lgan hikoyalari to'plamidir. Ushbu to'plami bilan Erkin A'zam adabiyotchilar, munaqqidlar, kitobxonlar nazariga tushdi. Muallif shundan keyin "Otoyining tug'ilgan yili", "Javob", "Olam yam-yashil", "Bayramdan boshqa kunlar", "Pakananing oshiq ko'ngli", "Kechikayotgan odam", "Guli-guli", "Ertak bilan xayrlashuv", "Jannat o'zi qaydadir", "Shovqin" kabi hikoya, qissa, publisistik miniaturalar, kinoqissa, drama va roman kabi janrlardagi kitoblari, to'plamlari bilan adabiyot maydonidagi o'rnini mustahkamlab, kitobxonlar qalbidan joy olib kelmoqda.

"Erkin A'zaming sho'rolar davrida yozilgan asarlaridan zamonasozlik, sovetparastlik, soxta qahramon yaratish, sxematizm unsurlarini topa olmaysiz. Adibning sho'ro davrida yaratilgan asarlari bugun ham eskirmagan. Uning asarlari mustahkam badiiyati, umuminsoniy g'oyalari bugun ham aziz va ardoqli. Erkin A'zam bir qator qissalarida "Shoirning to'yi", "Chapaklar va chalpaklar mamlakati", "Pakananing oshiq ko'ngli", "Guli-guli", "Zabarjad", "Farishta", "Suv yoqalab", "Shovqin"da yangicha badiiy shartlilik vositalaridan bag'oyat mohirlik bilan foydalanadi. Xususan bu qahramonlarga ism tanlashdan tortib, voqealarni bayon etish, chapani, qaysar, o'jar xarakterli kishilar obrazini bosh qahramon sifatida yaratishda ko'rinadi".¹

So'nggi yillarda Erkin A'zam ijodini o'rganishga e'tibor kuchaydi. Adib ilk ijod namunalari bilan o'z ilmiy va adabiy jamoatchilik e'tiborini qozongan. Uning ilk ijodiga U.Normatov, N.Xudoyberganov, N.Shukurov, O.Tog'ayev, N.Vladimirova, R.Otayev, H.Boltaboyev, I.Hasanovlar munosabat bildirganlar. Ayniqsa, mustaqillik yillariga kelib, adib ijodiga

¹ Erkin A'zam badiiy olami. Ilmiy maqolalar va subhatlar to'plami. -T.: Turon zamin ziyo, 2014. 6-b.

bo'lgan qiziqish tobora ortib bordi. Xususan, A.Rasulov, S.To'laganova, M.Qo'chqorova, M.Sheraliyeva, F.Rajabova S.Qurbonovlarning tadqiqotlarini alohida tilga olib o'tish lozim. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent Obidjon Shofiyev E.A'zamning nasri badiiyati, jumladan, kinoya va obraz masalalarini monografik planda maxsus tadbiq qilib PhD dissertatsiyasini yoqlagan, monografiya nashr ettirgan².

Adibning bir qator asarlari chet tillariga tarjima qilingan. "Мир в цветах" kitobi rus tiliga chop etilgan. 1991-yilda hammualiflikdagi "Shayxlar va jononlar" kitobi chex tilida nashr etilgan. 2015-yilda Erkin A'zamning ikki qissa va ikki hikoyasini o'z ichiga olgan va "Alvido, ertaklar" nomi bilan "Farevell to Fairy Tales" ingliz va "Adieu aux contes de fées" fransuz tillariga tarjima qilinib nashr etildi. Kitob ingliz tiliga shoir va tarjimon A'zam Obid, fransuz tiliga Shoazim Minovarov va Olima Nabiyevalar tomonidan o'girilgan.

Qolaversa, 2016-yilda O'zbekiston xalq yozuvchisi Erkin A'zamning "Buyuk osiy Shayx San'on vorislari" ("Heirs to the Great Sinner Sheikh San'on") kitobi Buyuk Britaniyada ingliz tilida nashr etildi va London shahrida bo'lib o'tgan Yevroosiyo ijodiy gildiyasi muassisligidagi "Open Eurasian Literature Festival & Book Forum - V" xalqaro adabiyot festivali doirasida taqdimoti bo'lib o'tdi. Ushbu kitob Londonning "Hertfordshire Press" nashriyoti tomonidan chop etilgan bo'lib, to'plamga adibning besh asari – "Shovqin" romani, "Guli-guli", "Pakananing oshiq ko'ngli" qissalari, "Yozuvchining bog'i" va "Musofirning qizini it qopdi" hikoyalari kiritilgan. Kitobga muharrirlik qilgan va kirish so'zi yozgan Kerol Yermakova kitob haqida shunday fikr yuritadi: "Adabiy faoliyatim mobaynida postsovet mamlakatlari adabiyotiga mansub ko'plab kitoblarga muharrirlik qilganman. Shu hisobda Erkin A'zamning kitobi elliginchisi. Garchi kitobda shu nomdagi asar bo'lmasa-da, uning butun mundariyasi o'sha mashhur Shayx San'onning e'tiqodiy falsafasiga uyg'unligini ilg'ash mumkin. Adib asarlarini mutolaa qilib, bugungi Markaziy Osiyoning yurak urishini eshitgandek bo'lamiz"³.

² Шойфев О. Эркин Аъзам насри бадияти (кино ва образ). Монография – Т. 2019. – 176 б.

³ Bu haqda qarag' "Жахон адабиёти", 2016 йил, №12, 129-бет.

Erkin A'zam ijodi mavzu mundarijasining keng qamrovli ekani hamda turfa janrlarga boy ekanligi bilan alohida ajralib turadi. Adib ijodida nasrning hikoya, qissa, kinoqissa, roman, kabi janrlari uchraydi. Ayniqsa ijodkor qissa va kinoqissa janrida sarmahsul, tahsinga sazovor asarlar yaratgan. Adib kinoqissalarining deyarli barchasi ekranlashtirilgan, ikkinchi umrini yashashda davom etmoqda. Shular orasida xalqaro va milliy kinomukofotlarga erishganlari ham talaygina. "Uning ssenariysi asosida tasvirga olingan "Chantrimore" (1990), "Piyoda" (1996) filmlari milliy kino san'atimizda yangilik bo'ldi. Navbatdagi "Dilxiroj" (2001) filmi xalqaro miqyosda e'tibor qozondi. Germaniya va Fransiya televideniyelari orqali namoyish etildi. Nuxasi Fukuoko (Yaponiya) kinomuzevida saqlanadi; "Erkak" (2004) nomli filmi "Kinoshok" xalqaro kinofestivalida "Eng yaxshi ssenariy" nominatsiyasi bo'yicha g'olib deb topildi, Vezul (Fransiya) xalqaro kinofestivalida Bosh sovringa (Gran-pri) sazovor bo'ldi; "Zabarjad" (2007) – "Московская премьера" va MDH anjumanlarida maxsus diplom bilan taqdirlandi, O'zbekistondagi kinofestivalda "Eng yaxshi aktrisa" nominatsiyasi g'olibi bo'ldi; "Suv yoqalab" (2008) – "Золотой Витяз" xalqaro kinoforumida (Moskva) "Серебряный Витяз" sovriniga sazovor bo'lib, Nyu-York shahrida o'tkazilgan (AQSH) Osiyo filmlari kinofestivalida "Eng yaxshi aktyor" nominatsiyasi g'olibi bo'ldi; "Parizod" (2012) – "Kinoshok" xalqaro kinofestivalida Bosh sovringa sazovor bo'ldi. "Jannat qaydadir" (2008), "Qarzdor" (2010) nomli filmlari ham respublikamiz kinoteatrlarida muvaffaqiyatli namoyish etildi⁴. Bundan tashqari muallif dramaturgiyada ham bir qancha asarlari bilan shuhrat qozongan. "Jannat o'zi qaydadir", "Shajara", "Farrosh kampingning tushi", "Xonadon egasi", "Tanho qayiq yoxud devonaning orzusi" nomli pyesalari respublikamiz teatrlarida muvaffaqiyatli sahnalashtirildi. Erkin A'zam publisistikada ham xilma-xil janrlarda asarlar yaratgan. Masalan, suhbat, portret, adabiy qaydlar, publisistik minyaturalar deya nom olgan janrlar ham E.A'zamning publisistik ijodida uchraydi.

⁴ <https://saviya.uz/hayot/tarjimai-hol/erkin-azam-1950>

ERKIN A'ZAM IJODIDA VATAN, MILLAT, MA'NAVİYAT MASALALARI

("Shovqin" romani misolida)

O'zbekiston xalq yozuvchisi E.A'zamning adabiy salohiyati, so'z qo'llash mahorati, asarlarida olib chiqadigan g'oyaning chuqur ekanligini adabiyotga aloqador kishi borki, biladi. Yozuvchi asarlarining janriy tarkibi, mavzu mundarijasi ham xilma xil ekanligini bilamiz, uning so'nggi yillarda yaratgan asarlari ko'p e'tirofga sazovor bo'lgan. Shulardan biri "Shovqin" deb nomlanib, unda yozuvchi inson hayotiga mutlaqo boshqa tarafdin nazar tashlashni ma'qul ko'radi. Aslida, hayotning hech kutilmagan tomoniga nigoh qaratish, voqeylikni o'ylamagan joydan boshlash, muammoni qo'ya bilish uning o'ziga xosligini belgilovchi mezonlardan biridir.

Shovqin nima o'zi? Shovqin - anglanmagan tovushlar yig'indisi. Aniq bo'lmagan ovozlarning qo'shilib, aralashib ketishi. Yozuvchi voqeylikni timsol darajasiga ko'tarib, jamiyat va millat ma'naviy inqirozini shu nom ostida umumlashtirib, sarlavhaga chiqaradi. Mana shu shovqin, g'ala-g'ovur roman syujeti uchun ko'prik vazifasini o'taydi. Shaxs (Farhod) muammosini umummillat (insoniyat) dardlari sathida tasvirlashga intiladi. Dunyoning shovqinlariga aralashib ketib, o'zligini unutib, ma'ni topolmay ovvora odamning shovqinlar orasida o'tgan hayoti asarga asos qilib olingan. Katta ma'nodagi "shovqin"ga, ya'ni dunyoning o'zi shovqindan, g'ala-g'ovurlardan iboratligiga ishoralar borday. "Shovqin" romanida ziyoli qatlam sanalmish san'at ahlining ma'naviy inqirozi sabablari fosh etiladi. Yozuvchi ma'naviy idealini yo'qotgan, undan ayrilgan odamlar ichidan ideal qidirayotgandek... Ayni maqsadda Farhod Ramazonning o'tmishidan, xotirasidan hayolidagi tasavvurlariga o'tuvchi tuynuk o'rinda foydalanadi. Uzoq yurtlarda arosatda kun kechirayotganda millatdoshlarimiz kechmishlarini bosh qahramon xotirasida tiklab, asl maqsadni qoliplab, voqelikni o'rama shaklda beradi. Romanning boshlanmasida ikki jumla borki, e'tiborni tortadi. "O'lis bir shahardan ketma-ket kelgan bu qo'shaloq xabar Farhod Ramazonni shoshirib qo'ygan edi..." Bu qo'shaloq xabar egalaridan biri Ravshan Akobirov, ikkinchisi Vika. Bu obrazlar roman

syujet liniyasini belgalab, voqealarga impuls beruvchi ikki katta trassa - yo'l vazifasini bajaradi. Bu yo'llarning chorrahasida Farhod Ramazon turadi.

Maqsadni chuqurroq anglash uchun ikkinchi gapni to'laligicha beramiz. "...Endi orqaga qaytib bo'lmaydi. Bu yoshga endi qo'rqadigan joyi ham qolmagan..."ligi haqidagi xabar nafaqat Farhodga tegishli, balki gapning bir uchi muallifga ham borib taqaladi. Mohiyatan xulosa hukm o'rinda. Chunki shu parchada Farhod ovozdin boshqa muallifning ichki ovozinin anglash qiyin emas. Farhod Ramazonga ketma-ket kelgan bu xatlar uning "eski savdolarini tig'lab" umrining o'nqir-cho'nqir so'qmoklarini, hali izlari bosilib ketmagan xotiralarini to'zg'itib yuboradi. Farhod obrazi ortida esa yozuvchi shaxsi turganini sezish qiyin emas. Muallif nutqi va qahramon ovozlarning qo'shilib ketish hodisasi roman janriga xos murakkab hodisa. Bu yozuvchidan katta iqtidor talab etadigan jarayon. Bu shunday nutq hodisasi, bir vaqtning o'zida muallif nutqi ichida o'zganing nutqi, personajlar nutqi, kinoya aksentlari qo'shilib ketib, ichki dialogik munosabatlar yig'indisining aralashmasini yuzaga keltiradi. Shu o'rinda ovozlari qorishiligi, gibridlashuv hodisasi yuz beradi. Bunda ba'zan muallif va qahramon nutqi bir nuqtada birlashsa, boshqa o'rinda esa unga qarshi chiqadi, yana unga kesatliqlar, iddaolar qiladi. Uzoq qishloqning tuppa-tuzuk, mo'min-musulmon o'zbek oilasida tug'ilgan bolaga "komsomol ota" Fidel deb ot qo'yishida kinoyadan ko'ra ham bo'g'izda qolgan alamlar, o'kinchilar jamlangan. Uning qismati azon bilan Fidel ismini qo'shib aytilganday qo'belangan edi. Ramziy qatlamlariga singdirilgan kinoya, zaharxanda kesatliqlar ohangi fojiasining ta'sir kuchini orttiradi. Asardagi ismlar zamiridagi ma'nolar o'zining semantik kompleksiga egaligi alohida mavzu.

Odamzodning shaytoniy sifatleri ustun kelgan, nafs bolalagan muhtidan jirkangan, bezgan yigit bu sharoitni tabiiy deb qabul qilgan ayolni "sevib" qoladi. Uni qayta-qayta ko'ngli tusaydi, unutilmaydi. Bu qanday qahramon o'zi? Yozuvchi nima demoqchi? Farhod kim? Vika kim? Duragaylarning hayotini ko'rsatishi orqali yozuvchi nimalarga ishora qilmoqda? Adabiyotga, millatga bu roman nima bera oladi? Bir-birini chalkashtirib keladigan savollarga javobni asardan topishga harakat qilib ko'ramiz.

Yozuvchi o'z maqsadiga yetish yo'lida roman voqeligi markaziga aynan ma'naviy qiyofasini yo'qotgan kimsalar, razolatga botgan odamlar, ularning fojiali kechmishlarini asos qilib olib, ularning tuban jihatlariga urg'u beradi. Farhod – soxta mafkuraning, anglanmagan e'tiqodning qurboni bo'lgan avlod vakili. U insoniy sifatlarini yo'qotgan odamlar orasida o'zligini qidiradi, bu yo'lida u nafs ko'chalarida tentiraydi. "Goho yetti uxlab tushingizga kirmagan girdob yo mag'zavallarga yo'liqasiz, ammo ularni chetlab-aylanib emas, aynan kechib o'tmoqqa mahkumsizi!" Bu Farhodning falsafasi. Mahkumlikmi, moyillikmi?! Afsuski, girdobni kechib o'tib bo'lmaydi. Mana shu mag'zavallarga imyonini ham qo'shib oqizish xavfi yozuvchiga azob beradi. Xuddi shu o'rinda Farhod ovozi bilan muallif ovozi qo'shilib, ikki xil ohang, ikki shaxs manerasi birlashib, uyg'unlashib ketadi. Ba'zida qahramonning o'zi muallifga aylangan, go'yo rol o'ynayotgandek, shaxsiy hayoti xususida o'zi estetik mulohaza yuritayotgandek taassurot ham paydo bo'ladi. Yoxud yozuvchi ham voqelikka befarq emasday tuyuladi...

Anglanmagan o'zlik, ehtiyojga aylanmagan e'tiqod, his qilinmagan vatangadolik romanning asosiy g'oyasidir. Lekin hammasi yuzaki, shartli... Na musulmon, na kofir. Ma'lum vaqt musulmonlikka da'vo, keyin yana bilganini qilish, faqat shakllardan iborat, ma'ni yo'qday... Biologik odamlar, tanadan ajragan ruh, hayvonsifat kimsalarning shaytoniy xatti-harakatlaridan ko'nglingiz behuzur bo'ladi. Farhodning aynan "haromi" Vikani sevib qolishi, unga eltadigan sabablar ham mantiqiy tashlanmaganmi, yoxud inson ko'nglidagi anglab bo'lmaz jumboqlarmi?! Tirikjon, sirli yaralmishmi? Muallif qo'shimcha yoritgich o'rinda Shayx San'on hikoyatini eslatib o'tadi. Lekin hamma oshiq ham Shayx San'on bo'lavermaydi-da! Farhodning o'zi ham shayxning "ilohiy talpinishlari" oldida biz kimmiz degan iddaoga begona emas va unda umid ham yo'q emas. Xabar 17 yillik yaraning hali bitmagan jarohatini qayta tig'lab, isyon umidga aylanadi. "Yurak yig'layapti, yurak aza tutayapti" – Farhodning ko'ngli notinch. Dardga davo esa Vika, Vika, Viktoriya, Dildoriya, Dildora, Dildor. U kim o'zi: Ohangdagi o'zgarish, ma'no tovlanishlari, erkalatish, ardoqlash, tuyg'u va munosabatlar ifodasiga faqat ugina loyiq ko'riladi.

"Ko'riladi"-da Farhod va muallif nutqi uyg'unlashib, tilaklar birlashib ketganday...

Romandagi ko'povozlilikni ilg'ash uchun yangi ko'zlar, o'tkir nigohlar kerakdir balkim. Yashiringan konsepsiyani anglash uchun yangicha idrok zarurdir. Lekin, nima bo'lganda ham, o'zbek kitobxonni bunday "begona" tasvir, ochiq ifoda usuliga o'rganmagan, milliy mentalitetimiz bunga imkon bermagan. Bu esa, o'z navbatida, romanning badiiy qimmatiga ta'sir qilmay qolmaydi. O'zimizda tug'ilgan "Nima uchun?"larni qanoatlantirish uchun javob qidirishga to'g'ri keladi. Yozuvchi millatning fojiasini, jamiyat tanazzulini, tarixini unutilib qo'yish, xalq an'alarini, qadriyatlarini mensimaslik oqibatidan xavotirda. U tasvir obyektini qilib tarixning "eng kir, eng qora nuqtasini tanlaydi" (A.Qodiriy), nurni shu nuqtalarni qidiradi. Jamiyat taraqqiyotidagi eng nursiz, olchoq odamlar to'dasi tasviri maqsadni ochishda, unga yetishda kalit vazifasini o'taydi. Yozuvchi havas qilinmagan, anglanmagan vatangadolik, anglanmagan o'zlik, anglanmagan e'tiqod kabi inson uchun ahamiyatli tuyg'ularni nishonga olgan, u begona duragaylikning urchib ketishidan hadikda. Asar "o'rtasiga kelganda, nima uchundir muallif shartta voqeyilikka aralashadi. Aslida, esa insonning o'zidagi ichki kurashlar, tortishuv oxir-oqibat uning murosayu madorasidir. Shu joygacha o'zi bilan o'zi kurashib kelgan qahramon buyog'iga o'zini ko'ndirib yashamoqdan o'jiz. "Taloto'pning ichidan ko'ngilga moye bir ohangni topa bilsa, ana shu odam yutadi. Ko'ngilni o'ylang, ko'ngilni avaylang. Ko'ngil - o'zingizniki, qolgan shovqinsuron esa dunyoga tan". Farhod qalbida aql, nafs, ko'ngil bosh ko'taradi. Irqidan, dinidan, millatidan qat'iy nazar, inson mukarram zot, u barchasidan baland yaralmish. Ko'ngil ham, egasi ham yagona. Farhodning ko'ngliga moye "ohang" - Vika. Undan boshqasi uning oldidan o'tabersin. Dunyoning shovurlari Farhod uchun ma'nisiz g'ala-govurdan iborat. Faqatgina bunday shovqin haqida "Arosatku uzoqqa cho'zilmas, asorati chatoqda" deb o'kinadi Farhod.

ERKIN A'ZAM ASARLARIDA YUMORISTIK UNSURLARNING BADIY AKS ETISHI

E.A'zam asarlaridan yumoristik tasvir va ifodalar ham keng o'rin olgan bo'lib, ular adib ijodining muhim qirralaridan biridir. Adibning dastlabki hikoyalari-dayoq uning hajvga mayli yorqin ko'ringan edi. Bu xususiyat qissalari va dramatik asarlarida yanada davom etdi va takomillashdi. Ma'lumki, hajviyot tushunchasi umumlashma xarakterda bo'lib, u kinoya, yumor, satirani o'z ichiga oladi. Bu uch xil talqin yagona asosga ega bo'lsa ham ularning mohiyati, tasvir yo'nalishi o'zaro farqlanadi. Bu haqda L.Toshmuhammedova shunday o'rinli xulosa qiladi: "kinoyada kulguli holat jiddiylik niqobi ostida, salbiy munosabat ustunligida beriladi, yumorida jiddiylik kulguli niqobda ifodalanadi, satirani fosh etuvchi kulgusi orqali esa salbiy illatlar qoralanadi"⁵. Adib asarlarida hajviyotning uchala ko'rinishi ham mavjuddir. Lekin ular turli daraja va miqdorda. Jumladan, "Otoyining tug'ilgan yili", "Pakananing oshiq ko'ngli", "Suv yoqalab", "Chapdast" asarlarida kinoya, "Shoirning to'yi", "Jannat o'zi qaydadir" qissalarida satira ustuvordir. E.A'zam ijodida kinoya, samimiy kulguning kuchayishi 80-yillarda yuzaga kela boshlagan davr ijtimoiy-psixologik omil – kishilar ishongan ideal va real hayot munosabatidagi nomunosiblikni anglash bilan bog'liq. Kinoyaning yuzaga kelish sabablarini quyidagicha guruhlashtirgan tadqiqotchining tahliliga asoslanish mumkin: Darhaqiqat, "quyidagilar kinoyaviy talqinni taqozo etadi:

- 1) ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlarning o'ziga xosligi va uning yozuvchi dunyoqarashiga ta'siri;
- 2) ijtimoiy-falsafiy, badiiy-estetik qarashlarni tubdan o'zgartirish, yangilash
- 3) ijodkor tabiatining kinoyaga moyillik darajasi"⁶.

Bu xususiyatlar adibning har bir asaridagi kinoya, yumorning moddiy asosi sifatida namoyon bo'lar ekan, kitobxonda muayyan fikr uyg'otadi.

tabassum yoxud achinish hissini paydo qiladi. Kinoya yozuvchi uslubining xos qirralaridan biri sifatida konkret asarning maqsadi, vazifasiga ko'ra turlicha namoyon bo'ladi. Ba'zida muallifning o'z tilida keltirilgan, so'z, ibora, hikmat va qochirilmalarda (ko'pinchi hikoya va miniatyuralarda), ayrim o'rinlarda personajlarning o'zaro masala-munosabatlarida, ba'zan qahramonlarning boshqa kishilarga, hodisa va narsalarga bergan baholarida ("Aralashqo'rg'on", "Javob", "Pakana" asarlarida), hatto mumtoz shoiriarning intim kayfiyati, ruhiyatini aks ettiruvchi shoiriarning hazilomuz yoxud kesatliq talqinida bunday holatlar yorqin ifodalanadi. Muhimi shundaki, yumoristik ma'no ifodalarining yuzaga kelishida xalq tilidagi polisemik (ko'p ma'nolilik), istehzo ohanglari ham qo'l keladi. Ular turli sheva va lahjalarga xos bo'lsa-da, adib mahoratining ko'rinishi sifatida obrazli fikrlarga aylantirilib, adib maqsadini ta'sirli anglatishga xizmat qilishda vosita bo'la oladi.

Adibning "Otoyining tug'ilgan yili" qissasi kinoya va yumoraga boyligi va hajviy yo'nalishning ko'lamdorligi bilan ajralib turadi⁷. Uning "Shartakilik qissasi" deyilishi ham shunga ishoradur. Asar qahramoni talaba Asqar Shodibekov tilidan hikoya qilinadi va g'aroyib sarguzashtlari realistik xarakterga ega. U o'zini "hamma meni otasini ham tanimaydigan shartaki, beandisha deydi, doimo ko'nglimdagi gapning indalosini aytib qo'yqolishga oshiqaman, suhbatdoshimning yuziga "ko'zgu" tutaman – marhamat qilib asl basharasini ko'rsin. Shu odatim tufayli necha bor kallam g'urra bo'ldi, necha-necha martalab pushaymon yedim", -deb tanishtiradi. Bu so'zlarni o'qigan kitobxonda iliq tabassum, asarga qiziqish uyg'onadi va qahramonning "ko'zgu" tutish odati syujetni vujudga keltiradi. Syujet voqealari esa ba'zan g'ayritabiiy bo'lib, kinoyaga asoslanadi. Masalan, qissaning ilk sahifasidagi quyidagi jummalarga diqqat qilaylik: "Mashrabning oti nega Mashrab? Ona qornida yig'lagani uchunmi? Ajabo, u nimaga yig'lagan ekan? Bandasi ona qornida yig'lasa Mashrab bo'ladimi?". Bu xildagi odatdan tashqari savollar va ularga javoblar o'quvchilarni befarq qoldirmaydi, aksincha o'ylantiradi.

⁵ Toshmuhammedova L. Badiiy asarlarda kulguning estetik vazifasi // Ўzbek tili va adabiyati. 2004. №2. B. 18.

⁶ Шераниева М. 80-йиллар ўзбек насридаги киноя хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002. №1. Б. 41.

⁷ Аззам Э. Отоёйнинг туғилган йили // Кечикаётган одам. Қўссапар - Тошкент: Шарк, 2002. 6-69-бетлар.

Asar qahramoni Asqar xarakterli qator voqealar talqini orqali goh kinoya, goh yengil kulgi orqali ochila boradi. Asqar shartakiligi, haqiqatgʻoyligi, toʻgʻri soʻzligi tufayli koʻngil qoʻygan qizi boshqaga tegib ketadi, oʻzi adabiyot tarixidan imtihondan yiqiladi, bir necha qizlarga ishqiy tushadi, domlalar bilan bahslashadi, lekin bora-bora toʻgʻri yoʻlni topa boshlaydi. Muhimi shundaki, Asqarda yoshlik gʻururi, oʻzbiarmonlik ustuvor boʻlsa ham, muallif unga samimiy munosabatda boʻladi, butunlay qoramaydi, oʻzligini bilishga daʼvat etadi. Asqar yolgʻonga murosasiz talaba. U “darslikda bor gaplarni koʻchirib oʻtirishga odatlanmaganman”, – deb dadillik qiladi.

Asqar adabiyot fani domlasi Ahmadxonovning chalamullaligi va injiqligini ochiq fosh qila olmasa ham, imtihondagi savollari orqali uning yuzini “koʻzgu”da koʻrsatadi: “Nodiraning nechta bolasi bor edi? Qizi boʻlganmi, yoʻqmi?”, “Turdini necha marta sazoyi qildilar?”, “Uvaysiyning eri kim edi?”, “Uni kim sevgan?” (47-bet). Koʻrinadiki, mohiyatan bemaʼni ushbu savollardagi ijodkorlar adabiyotga aloqador boʻlsa ham, ularning ijodi haqida gap yoʻq, bu hol kinoya niqobi orqali domla bilimsizligini fosh etadi.

Asardagi eng xarakterli oʻrinlardan biri Asqarning adabiyot tarixidan imtihon topshirish lavhasidir. “U (Ahmadxonov H.G.) sensirashga oʻtib, menga atagan savolini berdi: “-Qani aytchi Otoy nechanchi yilda tugʻilgan?” Birdan shaytonim qoʻzidiyu oʻzimni zoʻrgʻa toʻxtatib qoldim. Endi bundan naryogʻiga oʻtib boʻlmaydi – U yogʻi xavfli” Otoy.... Nega u tugʻilgan yilini soʻradi? Demak, tugʻilgan yili nomaʼlum. Bundan chiqdi joʻrtaga u shu savolni berib meni mayna qilmoqchi”. Bu oʻrinda Asqarning bir soddaligi koʻrinadi, yaʼni domla uni mayna qilish uchun emas, balki bilimsizligi tufayli boshqalarga ham shunday savollar beradi. Ikkinchidan Asqar Otoyning tugʻilgan yili hozirgacha aniqlanmaganini bilsa ham buni aytolmas edi. Agar aytsa, savol mantiqsiz boʻlib, domla bemaʼniligi bilinardi. Shu bois talaba “bilmayman” deb javob beradi. Bu hol obraz tasviriga tabiiylik bagʻishlaydi. Savolning asossizligini dadil ravishda aytolmaslik talabalikka xos psixologik holatdir.

Asar qahramonining qayta imtihon topshirish lavhasida piching, kesatish asosiy oʻrin tutadi va bu hol Ahmadxonov bilan Asqar oʻrtasidagi farqni

yanada yorqin aks ettiradi. Domla “Sinov edimi, imtihon?” deb soʻrar ekan, bu gapni eshitgan qahramon yigʻlab yuborayozdi. Soʻngra domla davom etdi:

– Ubaydullayev kimingiz boʻladi?

– Katta xolamning kuyovi, – dedim mutlaqo jiddiy.

– Ha, dedi u, – tuzukkina bilimingiz bor ekan, endi unaqa qaysarliklaringizni tashlang.

– Menga aytayapsizmi? – dedim tagʻin jinim qoʻzib, – tashlasam ...aspirant boʻlamanmi? (58-bet)

Bu muloqotda yumoristik ifoda personajlar tilidan aytilgan. Birinchisi domlaga tegishli boʻlib, uni sinov yoki imtihon ekanligini unutilib qoʻyishidir.

Keyingilarda esa talabaning javob va savollari aks etgan. Jumladan, “kata xolaning kuyovi” iborasi faqat kesatish maʼnosida, “menga aytayapsizmi?”, “aspirant boʻlamanmi?” gaplari esa piching maʼnosida qoʻllanilib, hayrat savoli shaklida berilgan.

ERKIN AʼZAM IJODIDA SYUJET VA KOMPOZITSIYA BIRLIGI

Erkin Aʼzam asarlari syujet va kompozitsiya jihatidan oʻzbek adabiyotida yangi bir qirra hosil qildi. Buning sababi shundaki, adib asarlaridagi voqealar har bir kitobxonning diqqat markazida turadi. Yaʼni u oddiy oʻquvchi, xoh yuqori saviyali kitobxon yoki adabiyotshunos boʻlsin baribir adib asarlarini oʻzgacha bir mulohaza, mantiq bilan oʻqishga majbur. Chunki yozuvchi asarlarini oʻz uslubigagina xos syujet va kompozitsiya asosida yaratgan.

Syujet va kompozitsiya asarni shakllantiruvchi vosita boʻlib, ular bir-biriz qoʻlsiz, oyoqsiz odam kabidir. Agar asarda ikkisidan biri boʻlmasa, bu mantiqsizlik hisoblanadi. Xuddi “Guliverning sayohatlari” asarida Laputa mamlakatida yashaydigan bir “alloma”ning uyni poydevoridan emas, tomidan boshlab qurish kashfiyotiga oʻxshaydi.

“Syujetning badiiy asardagi funktsiyasi haqida gap ketganda, avvalo, uning asar problemasini badiiy tadqiq etishga imkon beradigan hayot materialini uyushtirib berishini aytish kerak. Demak, syujet asarda mavzuni shakllantirgani holda, uning qanday bo‘lishi mazmunga, muallifning ijodiy niyatiga bog‘liq bo‘lib qoladi”⁸. Haqiqatdan ham, asar syujetiga asos qilib olinadigan voqealar muallif xohishiga binoan tanlanadi va qanday g‘oyani ilgari surishiga ko‘ra, yozuvchi o‘zining tasvir usulidan kelib chiqib syujet elementlaridan keraklacha foydalanadi. Kompozitsiya esa asarning libosi hisoblanadi. Bir so‘z bilan aytganda, syujet va kompozitsiya birligi asarning muvaffaqiyatini belgilab beradi.

Erkin A‘zam tasvir usuliga e‘tibor beradigan bo‘lsak, u voqealarni shunchaki tasvirlab ketayotganga o‘xshaydi. Ammo voqealar rivojida ular bir oqimda birlashadi va asar g‘oyasining yuzaga chiqishida muhim ahamiyat kasb etadi. Misol uchun, “Zabarijad” kinoqissasi shunday tasvirlar bilan boshlanadi:

“... Qizaloq suv yuziga bir qalqib chiqadi-yu, jon holatda tipirchilay-tipirchilay cho‘ka boshlaydi.

Nargi qirg‘oqdan o‘zini suvga tashlagan ota uch-to‘rt hamlada qizga yetib oladi-da, uni boshi uzra otib yuboradi. Keyin ikki-uch marta talpinib yuzaga chiqadi-yu, birdan ko‘rinmay ketadi...”⁹.

Shundan so‘ng Zabarijadning biz uchun notanish kimsa bilan suhbatini va boshqa tasvirlar beriladi. Keyin zinalardan tushib ishga ketayotgan Zabarijad ismli qizning yo‘l-yo‘lakay qo‘shnilari bilan qilgan quvnoq suhbatini tasvirlanadi. Shu zayilda voqealar rivojini davom etib ketaveradi, hattoki asar boshidagi qizaloq bilan bog‘liq tasvir esdan ham chiqib ketadi. Asar o‘rtalariga kelganimizda Zabarijadga qarab onasi Vazira opa dabdurdustdan shunday deydi:

“... Bilsang, o‘sha tashlandiq mozoristonning qadam ham bosgim yo‘q! Bordim deguncha, eski dardim yangilanib, yana motamga botaman! Sen bor, sen bor! Sen qotil bor! Dadang seni deb, sening o‘rningga...”¹⁰.

⁸ Qurbonov D. Adabiyotshunoslikka kirish – T.: Fan, 2002. 108-bet.

⁹ Аҳзам Э. Жаннат ўзи кайдадир. – Т.: “Шарк” нашриёти-матбоа акциядорлик жамияти, 2007, 96-бет.
¹⁰ Аҳзам Э. Жаннат ўзи кайдадир. – Т.: “Шарк” нашриёти-матбоа акциядорлик жамияти, 2007, 96-бет.

Shu joyda birdan o‘sha voqea yodimizga tushadi va soyga cho‘kib ketayotganida dadasi qutqarib qolgan qiz Zabarijad ekanligini anglab qolamiz.

Ana shunday noan‘anaviy tasvir jarayonida yozuvchi asarning mazmun-mohiyatidan kelib chiqib, syujet elementlarini turlicha qo‘llaydi. Ba‘zi asarlarida muallif syujet unsurlaridan faqat tugun, voqealar rivojini va kulminatsiyadan to‘liq foydalanadi. Ekspozitsiya esa syujetning ana shu uch elementi mavjud asarlarda sochma tarzda uchraydi. Bu hol asarning kitobxon tomonidan turli mulohazalarga tortilishiga sabab bo‘ladi. Misol uchun, Erkin A‘zamning “Shovqin” romani syujetiga e‘tibor beraylik. Asarda kinochilar hayotini tavrirlash bilan birga “Qayta qurish” davrida yuz bergan xalq orasidagi alg‘ov-dalg‘ovli kunlar, davlat miqyosida avj olib borayotgan siyosiy jarayonlar hikoya qilinadi.

“Shovqin” romanida Erkin A‘zam tarixiy jarayonlarni xuddi ko‘z oldimizda yoki kino ekranda bo‘layotgandek tasvirlaydi. Ana shunday tasvirlardan biriga e‘tibor beraylik:

“Sochlari to‘zg‘ib ketgan qandaydir qarimsiq ayol jazavaga tushib, qo‘lidagi to‘rvasini tankning biqiniga ura boshladi:

– Ket! Ket! Yo‘qol!

Tepadagi askar bola beparvo yelka qisib, muzqaymog‘ini yalayveradi.

Ziyolisifat kiyingan yana bir ayol bo‘ynini cho‘zib undan so‘radi:

– Hoy yigit, qachon boshlaysizlar endi?

Askar tag‘in yelka uchirib, yeb bo‘lgan muzqaymog‘ining qog‘ozini g‘ijimlay-g‘ijimlay pastga otadi.

Ikki xotin to‘rvalarini ishga solib o‘zaro bo‘g‘isha ketdi”¹¹.

Romanda syujetning, asosan, uch elementi (tugun, voqealar rivojini, kulminatsiya)ni ko‘rishimiz mumkinligini e‘tirof etdik. Ammo ekspozitsiya ham mavjud bo‘lib, faqat u sochma tarzda uchraydi. Ya‘ni asar boshlanishida hech qanday zamon va makon tasvirlanmaydi, qahramonning tashqi ko‘rinishi-yu ichki dunyosi haqida ham ma‘lumot berilmaydi. Asar shunday boshlanadi:

“Olis bir shahardan ketma-ket kelgan bu qo‘shaloq xabar Farhod Ramazonni shoshirib qo‘ygan edi. Shoshirib emish, ko‘p yillar burun boshidan kechgan eski savdolarni qayta tig‘lab, nari-berini aytmaganda, bir ma‘romda borayotgan” bugungi turmushini alg‘ov-dalg‘ov qilib yubordi desa bo‘ladi”¹².

Erkin A‘zamning ko‘plab asarlarida ekspozitsiya sochma tarzda uchraydi. Ekspozitsiyaning asar boshida berilmasdan, sochma tarzda berilishi natijasida o‘quvchi voqealar yuz berayotgan makon va zamon, asar qahramonlarining xarakteri haqida mutoala jarayonida tasavvur hosil qilib boraveradi. Yozuvchi o‘zi tasvirlayotgan voqea va voqea joyi bilan tanishtirmaydi, qahramonlar haqida batafsil ma‘lumot bermaydi. Bu kitobxonni yanada ziyraklikka undaydi. Chunki kitobxon asar voqealari qayerda sodir bo‘layotganligini, qahramonlar qanday insonlar ekanligini bilib olish uchun asarga yanayam chuqurroq kirib borishlariga to‘g‘ri keladi.

Adib “Shovqin” romanida ekspozitsiyani asar ichiga sochib yuboradi. Romanda ko‘proq makon va zamon tasviridan ko‘ra qahramonlar bilan tanishtirish, ularning xarakterini ochish, voqealar yuz berayotgan jamiyat haqida ma‘lumot berishga harakat qiladi. O‘quvchi mutolaa jarayonida qahramonlar xarakteri haqida ham, asardagi makon va zamon haqida ham tasavvur hosil qilib oladi. Bu ma‘lumotlar asarda ba‘zan muallif tilidan, ba‘zan qahramon tilidan bayon qilingan.

“Atay sheriklaridan qochib orqadagi bo‘sh o‘rindiqqa o‘tib olgan safar, guruhining rahbari – san‘at arbobi Farhod Ramazon daf‘atan bezovtalandi.

... Mirzo Ramazon, komsomoldan yetishib chiqqan jaydari bir romantik emasmi, ayni o‘sha kezlarda tug‘ilgan to‘ng‘ichiga, davr bilan hamqadam bo‘lmoq ilinjida, hovliqib ana o‘sha sersoqolning otini qo‘ygan (muallif nutqi).

... – Hali aytdimku-ku, chalaroq bo‘lsayam o‘zbek qiziman. Pasportimni ko‘rsataymi? Ota-buvamiz g‘irt toshkentlik. O‘zim Toshkentda tug‘ilib o‘sganman, maktabniyam Toshkentda bitirdim. Oyimning palagi esa – polyak, ota-onasi urush yillari Ukrainadan kelib qolgan ekan” (Gulya Lagutina).

“Pakananing oshiq ko‘ngli” qissasi, muallif ta‘biri bilan aytgan “Bo‘y va mo‘y o‘stirish tajribasi yoxud ruh tarbiyasi”da asar boshidayoq Pakana haqida ma‘lumot beriladi. Bu esa Erkin A‘zam kompozitsiyadan faqat sochma tarzda emas, balkim tugundan oldin, tartib bilan, bir butun holda foydalangan o‘rinlar borligidan ham dalolat beradi.

“Pakana yurgan yo‘lida shart-muqarrar kimmidir suyib qolaveradi. Buni qarangki, yo yoshi o‘zidan katta, yo bo‘yi o‘zidan uzun sarvqomat qiz-juvonlarga xushtor bo‘ladi. Uyg keliboq o‘shaning asidan chandanroq ko‘rkam xayoliy siymosini yaratadi – u rassom – shu bahona nazariga ilinib, izhori dil etmoq payida, ilojini topib uni egasiga tortiq qiladi. Ko‘ngil bog‘laganlari kutilmagan tuhfadan hayrat-hayajonga tushishadi, rahmatlar aytishadi, lekin... yana uchratganda yo tanimagandek indamay o‘tib ketishadi, yo Pakana ularni ittifoqo boshqa birov bilan ko‘rib qoladi. Doim shunday bo‘lgan”¹³.

Erkin A‘zamning tasvir usulida ekspozitsiyada makon va zamon haqida batafsil ma‘lumot berilmasligiga guvoh bo‘ldik, ammo adib kinoqissalarida bu tasvir usulidan qochadi. Chunki kinoqissa teleekranga mo‘ljallangan material bo‘lganligi uchun unda tabiat tasvir, voqea yuz berayotgan payt, voqea manzilining qiyofasi zaruriy xususiyatdir. Agarda voqea joyi bilan davr bir-biriga mos tushmasa mazmunga ham putur yetadi. Shunday ekan, yozuvchi kinoqissalarida voqea manzili va vaqtini aniq qilib tasvirlaydi.

“Suv yoqalab” kinoqissasi ko‘plab kitobxonlar va adabiyotshunoslar e‘tiboriga tushgan, o‘quvchilarning hurmat va ehtiromiga sazovor bo‘lgan asardir. Bu asar asosida kinofilm ham suratga olingan bo‘lib, o‘zbek kinochiligidagi o‘z mavqeyiga ega filmlardan biriga aylangan. Unda el-yurtga boshchilik qilib, ularning g‘am-tashvishi bilan yashagan fidoyi inson – Bolta Mardon haqida hikoya qilinadi. Asar boshlanishi shunday tasvirlanadi:

“Keng-mo‘lgina hovli. Uch tomon imoratning o‘rtasi baland ishkomb. Ishkomdan naryog‘i quyi daraxtzor bog‘.

Saratonning oxirlari. Sahar chog‘i.

¹² Аъзам Э. Шовқин. – Т.: Ўзбекистон, 2011. 5 бет

O'ng qanotda saf tortgan oldi ochiq oshxona, ombor, somonxona-yu sayisxonalar tarafdan tosh terilgan yo'lka bo'ylab oltin besh yoshlardagi devqomat, vajohatli bir odam kelmoqda. Yelkasida uzun oq yaktak, qo'lida mis obdasta – xilvatda tahorat olib qaytmoqda”¹⁴.

“Tugun asar voqealarining boshlanishiga turtki bo'lgan voqea, asar konflikt qo'yilgan joydir. Ekspozitsiyadan farqli o'laroq, tugun syujetning zaruriy elementi sanaladi, ya'ni u syujetda, shuningdek, “ichki harakat” dinamikasi asosidagi syujetlarda u yetarlicha bo'rtib ko'rinishi mumkin. Tugun, odatda, asarning badiiy-estetik maqsadni ko'zda tutgan holda, uning o'rni Ba'zan muayyan badiiy-estetik maqsadni ko'zda tutgan holda, uning o'rni o'zgarishi ham mumkin. Shunisi ham borki, ba'zi katta hajmli asarlar syujetida bir emas, bir necha tugunga duch kelish mumkin”¹⁵.

Erkin A'zam asarlarida, asosan, asar voqealari tugundan boshlanadi. Misol uchun, “Shovqin” romanida asar bosh qahramoni Farhod Ramazon uzoq bir shahardan ketma-ket qo'shaloq xabar oladi. Bu elektron xabarlarning birinchisi Ravshan Akobirovdan, ikkinchisi Vikadan. Qiziq, shu o'rinda o'quvchida savol tug'iladi. Nima uchun bu xabarlar Farhod Ramazonning bir maromda ketayotgan turmushini alg'ov-dalg'ov qilib yubordi? Keyin o'ylab qarasa Farhod u shaharni ko'rmaganiga o'n yetti yil bo'libdi. Muallif uning u shaharga borishdan qo'rqishini aytadi. Xo'sh nima uchun qo'rqadi? Albatta, bunday qarama-qarshiliklarning kelib chiqishiga olib kelgan biror-bir sabab bo'lishi kerak. Sabab bor. Sababni voqealar rivojidan topamiz. Farhod Ramazon tugundan kulminatsiya sari “parvoz” vaqtida ana shu sababni xotirlaydi va xayollar og'ushida o'n yetti yil ortga qaytadi hamda voqealar rivoji o'tgan zamonda yuz beradi. Bu asar retrospektiv syujet asosida qurilganligidan dalolatdir. Samolyot yerga qo'nganida uni qachonlardir chin dilidan sevgan Vikasi, undan ayrilishiga sabab bo'lgan qadrdon “do'st”i Ravshan Akobirov va o'n yetti yil oldingi sevgisining mevasi – o'g'li Farhod Farhodovich kutib oladi. Aynan shu kulminatsion nuqtada asar o'z nihoyasiga yetadi.

¹⁴ Акзам Э. Жаннат ўзи қайладир – Т.: “Шарк” нашриёти-матбаа акциядорлик жамияти, 2007. 57 бет
¹⁵ Курбанов Д. Adabiyotshunoslikka kirish – Т.: Fan, 2002. 16-бет

Muallif asarni kulminatsion nuqtada tugatib yechimni, ya'ni xulosani o'quvchining hukmiga havola qiladi.

Adibning syujet va kompozitsiya yaratish mahoratiga qoyil qolmasdan ilojimiz yo'q. Chunki syujet va kompozitsiya, ularning elementlarini asarning g'oyasi va mazmuniga xizmat qildiradi olgan. Yozuvchi Farhod Ramazon obrazlari orqali bu uchala zamondagi voqealarni bir nuqtada birlashtiradi va ularni bir-biri bilan chambarchas bog'laydi. Farhod yuqorida sanab o'tilgan qahramonlar bilan yaxshi va yomon kunda birga bo'lgan, dardlashgan, xafalashgan, shu bilan birga ular bir-birlariga aloqador insonlar hamdir. Bu asar oxirlagan sari kitobxonga ayon bo'lib boradi. Buni romandagi “kichik yechimlar” yoki “ko'zga ko'rinmas yechimlar” ham deyish mumkin. Baynalminalchi chol Sobirjon Manurovich Gulya Lagutininaning otasi, Vikaning bobosi, Parizoda opa Ravshan Akobirovning opasi, Barfina Akobirova esa Parizoda opa bilan Ravshan Akobirovning ammasi edi. Bundan tashqari, Sobirjon Mansurovich Farhodning otasi Mirzo Ramazon bilan ham tanish chiqib qoladi.

Erkin A'zam o'z asarlari bilan ko'ngilimizning tup-tubida mudrab yotgan tuyg'ularni uyg'otib, qalb torlarimizni harakatga keltiradi. Bunga yozuvchi asarlarida umuminsoniy g'oyalarning mavjudligi, qahramonlarning o'zimizga tanish insonlar ekanligi, mavzuning dolzarbligi, muhimi syujet va kompozitsiyaning yaxlitligi, bir-birini to'ldirishi asosiy sababdir.

Xullas, Erkin A'zam syujet va kompozitsiya elementlarini bir-biri bilan chambarchas bog'lagan holda asar mazmun-mohiyati va g'oyasiga xizmat qiladigan. Syujet elementlarining tartibi adib asarlaridagi voqealarning ishonchlilikini, dialog, monolog va muallif nutqining o'rni bilan almashib qo'llanilishi nutqiy, qisirma hikoyalarning asar mazmuniga mosligi, portret, peyzaj va muhit tasvirlari esa estetik ta'sirni yanada kuchaytiradi.

Erkin A'zam janr jihatidan ham turli xil asrlar yaratganligiga yuqorida guvoh bo'ldik. Yozuvchi hikoya, qissa, romanlarida syujet va kompozitsiya elementlarini shu janr xususiyatlariga moslab tanlagan bo'lsa, kinoqissa va dramalarida esa ulardan aynan o'sha janrlarga mos tarzda foydalangan. Bu jihatlarining barchasi adib ijodining kitobxonlar, adabiyotshunoslar va

kinochilar tomonidan diqqat bilan kuzatilishiga sabab bo'lgan va bu qiziqish bugungi kunga kelib yanada oshmoqda.

BAYRAMSIZ KUNLAR

Erkin A'zam hamisha inson ruhini eng go'zal ziynat deb biladi va asarlarida inson ruhiyatini yorqin tasvirlashga intiladi, buning natijasi o'laroq asarlari eskirmadi, zamon tanlovidan qolmadi. Filologiya fanlari nomzodi, dotsent Normat Yo'ldoshev ta'бири bilan aytganda – Erkin A'zam – ruhiyat musavviridir. Qahramonlarining ruhiy holatini maromiga yetkazib tasvirlashi ijodkorning qissalarida birdan ko'zga tashlanadi. "Bayramdan boshqa kunlar" qissasi adibning eng ko'p o'qilgan, munosabat bildirilgan asarlaridan biridir. Asar xuddiki roman tamoyillari asosida yozilgandek tasavvur qoldiradi. Adib bu qissa markaziga hayotdan adashgan, yo'lini yo'qotgan, yashash hoyu-havasad, kayfu-safodan iborat deb o'ylovchi yengiltabiat insonlarni qo'yib, ularning o'y-fikrlarini maromida ko'rsata olgan. Yozuvchi asarlari bilan tanish o'qirmanga ayonki, uning uslubida kesatiq, piching, ichki ziddiyat va kutilmaganda xarakter orqali fosh qilish yetakichi vosita hisoblanadi. Qissa voqealari markazida Safura, Bakir, Barno, Bargida, Basira, Afro'za Kamolovna, Mimo, Chinnibek, Ukkibekkov va boshqa bir qancha obrazlar turadi. Bakir asardagi juda murakkab obraz. U bir qaraganda yengil-yelpi hayot shaydolarining gumashtasidek bo'y ko'rsatsa, bir jihatdan ulardan bezgan, mutlaqo ozrulari sof, samimiy inson sifatida gavdalanadi. Uning halol va mard insonligi bazmlar "qirolichasi" Safuraga bo'lgan munosabatlarida, undan hech nima ta'mador bo'lmasligida, avtobusini to'xtatib akt tuzish jarayonida bir "xolis" yigitning Ukkiboyevga nimadir qistirib ishini bosdi-bosdi qilishni taklif qilganida jig'ibiyron bo'lib nega uzoq so'rayman nega biror narsa qistiraman, hech qanday aybim yo'q deya qat'iy turib olgan jarayonlarida ko'rish mumkin. "Qissadagi asosiy qahramonlardan biri – Safura. U Bargida, Barno, Chinnibek, Basiralarning do'sti. Asarda xatti-harakatlar, ziddiyatlar, murakkabliklar, ziyofatlar markazida Safura turadi. Safura – doimiy navqironlik ramzi: uning yoshi hecham yigirma oltidan oshmaydi.

Nima demasin, "bravo", "genatsvali", "okey", "salyut", "mersi", "chi gap", "oybay", "se lya vi", "gudbay", "chao", "raftem", degan so'zlarni qo'shib aytadi. Safura biron joyda yolehitib ishlamagan. Bir-ikki ko'rsatuvda rejissyorga yordamchilik qilgan. "Ijodi"ning yulduzli oni shu, xolos. Ammo baxil emas. Ikki xonali bezatilgan uyini Bargidaga berib qo'ygan. Misha tog'a (Muftilla), Jordes, yana allakimlar Safura tufayli Bargidalar to'lasiga qo'shib qolgan. Maishatboz, o'yin-kulgiga ishqiboz, shahvoniy hayotga mukkasidan ketgan odam borki, Safura uyushtiradigan bazmlarga shanga intilgan parvonadek yopishib kelaveradi. Safurada to'pori Muftilladan, ikki dunyosi kuygan Mimodan, lo'ttiboz Chinnibekdan, bayramparast Barnoyu Bargidalardan, hatto bo'sh-bayov, yengiltakkina Bakirdan farq qilaroq, o'rtanadigan qalb bor, muqaddas olov bor. U o'ynaydi, kuladi, birovlariga yaxshilik qiladi, biroq aldanayotganini teran angelaydi. Muhimi, vaqti-vaqti bilan muhitiga sig'may qoladi, "bayram" to'la kunlarini dil-dilidan la'natlaydi. Bakir bilan suhbatda Safura "yoriladi": "Boyagi joyni ko'rdingmi? U yerdagilarning bari Safuraning bolalari, Safuraning gunohlari. Safuralarni yer yutsin! – U tuyqusdan tagidagi toshni mushtlab hiqillay boshladi. – Men toshman, mana shu toshman! Qani, birato'la toshga aylanib qolsam!". Safura kapalaklar hayotini, bayramli kunlarni, bargidalarni, o'zini fosh etadi. Mimo, Misha tog'a, Jordes, Anvar xo'rozlar ko'ngilochar kechalarga, kayf-safoga ishqiboz. Safura iqroricha: "Boshida hammasi yaxshi ko'radi, hammasiga yoqasan. Bilamiz – nima uchun! Keyin esa... Ey, hammang bir go'rsan!". Bargidalar to'lasini Safura tark etib ketadi. Bakir Safurani sog'ina boshlaydi¹⁶. Bakir Safurada oz bo'lsa hali vijdon borligini biladi, shuning uchun ham uni sog'inadi. U jirkanch muhitga Safura yarashmasdi va oxirida qalbiga quloq soldi, hammasini tark etdi, hashamdor uylarni ham, shohona yashashni ham ikkiyuzlama, yolg'onchi birovning haqqini ikkilanmay o'zlashtiradigan, o'zidan boshqalar haqida o'ylab ham ko'rmaydigan boyvachchalar davrasini ham.

Asar qahramonlaridan eng obro'lisi ayni vaqtda eng olchog'i Chinnibekdir. U Bakirning bojasi. Osiyo va Yevropa orasida qatnab

¹⁶ Rasulov A. Jasur qalam solubhi, "Sharq yulduzi" jurnalining 2010-yil, 5-soni

yuradigan korafra shaxs. U shu qadar gapdon, shu qadar soʻzamol unga tan bermaslikning iloji yoʻq.

Erkin Aʼzam uslubiga xos yana bir jihat – asar qahramonlariga asarda bajaradigan mavqeyidan kelib chiqib ism tanlashidir. Chinnibek – mol dunyoga xirs qoʻygan, birovni haqqini oʻylamay-netmay yeb huzur tuysada, oʻzini chinnidek toza, qadrli, inson deb oʻylovchi obrazdir. Ukkiboyev ukki kabi yirtqich, ovchi. U hech kimni – kambagʻalni ham boyni ham; gʻirromni ham halol mehnatkashni ham ayamay ov qiluvchi, mansabini suisteʼmol qilgan obrazdir.

Muallif qissaning bosh mavzusi – shahvoniy mayllar va balandparvoz istaklar yoʻlida tubanlik botqoʻgʻiga botganlarning manaviy quruqshagan qiyofasini poyma-poy fosh qilib borar ekan Chinnibekning uyida boʻlayotgan bazmlarning birida oʻzlari kabi dunyo quliga aylangan, bir mansabdorning ikki bolasi bilan ajrashib kelgan qiziga uylanib olib, koʻchakuyda qaynotasining nomini ham qoʻyib falon akademikning keliniga uyandim deb maqtanib yurgan “shovvoz”ni latifa qilishayotganda bir epizodik obraz nutqi diqqatni tortadi: “– Ahmoq ekan! – dedi Ziraqli xonim. – Oʻzining xotini chiroyli edi, tanirdim. Bunisi bir bedavo! Shodlanoyimidi ismi? – U negadir Safuraga savolomuz qarab oldi. – Ha-a, shunaqa. Uyda “Shodlanka” deb chaqirisharkan. Keyin, institutda “Shotlanka” boʻlib ketdi. Qizigʻ-a, Shod-lanka? A, Barnosh, esingdami, birga oʻqiganmiz-ku?”¹⁷. Bu yerda ham ismi qisqartirish orqali Ziraqli xonim maqtayotgan qahramonimizning aslida qanaqa inson boʻlganligiga nozik ishora bor. Qissada mustaqillikdan soʻng bir muddat oʻzini qay koʻchaga urarini bilmay, milliylikdan, oʻzlikdan, din-u diyonatdan uzoqlashgan, halolni haromdan ajratishdek fazilatdan uzilib qolgan, manaviy tanazzulga yuz tutgan insonlar hayoti tasvirlangan. Ularning nutqlari ham kishini hayratga soladi. Qaysi tilda soʻzlayotgani oʻziga ham qiziq emas. Sof ona tilida soʻzlash ular uchun allaqachonlar unut boʻlib ketgan. Ammo ona tili shunday qudratga egaki, u bilan quvonchingni, shodligingni, qaygʻungni, hasratigini – barini birdek ifodalaysan, ifodalaganda ham samimiy ifodalaysan. Bunday holatni Safura internatdan bolasini koʻrib

¹⁷ Аъзам Э. Кечикаётган одам: Қиссалар. – Т.: Шарқ, 2002. – 176 б.

qaytayotganda Bakirning oldida hayotiy haqiqatlarini, yolgʻiz qolganda ham tan olishga imoniladigan haqiqatlarni, tan olayotganida koʻrish mumkin: “U xuddi oʻziga oʻzi gapirgandek yoki Munkar-nakir huzurida istigʻfor keltirayotgandek, odam yolgʻiz qolganida ichida boʻlsin eʼtirof etmoqqa imyanadigan achchiq haqiqatlarni ham roʻyirost, yashirmay-netmay, shafqatsizlik bilan aytib nola qilardi. Bakirni battar hayratga solgani – Safura birorta begona soʻz qoʻshmay, sof oʻzbek tilida soʻzlardi, taʼsirli soʻzlardi. Balodek! Tili uzilib tushgani yoʻq. Ona tili shunday vaqtda kerak boʻlar ekan, Safuraxon! E, nimasini gapirsini! Endi bari befoydali Boshqatdan boshlamoqning esa iloji yoʻq. Hayotning xomakisi boʻlmaydi, u yagona nusxada, betakror, deydilar-ku!”¹⁸. Asar nega “Bayramdan boshqa kunlar” deb nomlangan? Ijodkor bayramdan boshqa kunlar deya vijdon oldida hisob berib oʻzni taftish etiladigan kunlarni nazarda tutyaptimi? Bayram – nafsning tantana kunlarimi? Asl bayram vijdoni oldida mardlarcha turib oʻz aksiga boqib, qalb toʻridan, vijdonning tub-tubidan kelayotgan savollarga javob izlagan kun emasmi? Bir soʻz bilan aytganda, asar millat kishilarining manqurtlashuvidan, milliy tilning begonalashuvidan ogohlantiruvchi, oʻzbek millatining bongi boʻldi desak mubolagʻa boʻlmaydi.

ERKIN AʼZAM ASARLARIDA KINOYA VA YUMOR

E.Aʼzam asarlaridan yumoristik tasvir va ifodalar ham keng oʻrin olgan boʻlib, ular adib oʻziga xosligining muhim qirralaridan biridir. Adibning dastlabki hikoyalari dayoq uning hajvga mayli yorqin koʻringan edi. Bu xususiyat qissalari

va dramatik asarlarida yanada davom etdi va takomillashdi. Maʼlumki, hajviyot tushunchasi umumlashma xarakterda boʻlib, u kinoya, yumor, satirani oʻz ichiga oladi. Bu uch xil talqin yagona asosga ega boʻlsa ham ularning mohiyati, tasvir yoʻnalishi oʻzaro farqlanadi. Chunonchi “kinoyada

¹⁸ Аъзам Э. Кечикаётган одам: Қиссалар. – Т.: Шарқ, 2002. – 266 б.

kulguli holat jiddiylik niqobi ostida, salbiy munosabat ustunligida beriladi, yumorda jiddiylik kulguli niqobda ifodalanadi, satirani fosh etuvchi kulgusi orqali esa salbiy illatlar qoralanadi”¹⁹. Adib asarlarida hajviyotning uchala ko‘rinishi ham mavjuddir. Lekin ular turli daraja va miqdorda.

Jumladan, “Otoyning tug‘ilgan yili”, “Pakananing oshiq ko‘ngli”, “Suv yoqalab”, “Chapdast” asarlarida kinoya, “Shoirning to‘yi”, “Jannat o‘zi qaydadir” qissalarida satira ustuvordir.

Adibning “Otoyning tug‘ilgan yili” qissasi kinoya va yumorga boyligi va hajviy yo‘nalishning ko‘lamdorligi bilan ajralib turadi”²⁰. Uning “Shartakilik qissasi” deyilishi ham shunga ishoradir. Asar qahramoni talaba Asqar Shodibekov tilidan hikoya qilinadi va g‘aroyib sarguzashtlari realistik xarakterga ega. U o‘zini “hamma meni otasini ham tanimaydigan shartaki, beandisha deydi, doimo ko‘nglimdagi gapning iddalosini aytib qo‘yaqolishga oshiqaman, suhbatdoshimning yuziga “ko‘zgu” tutaman – marhamat qilib asl basharasini ko‘rsin. Shu odatim tufayli necha bor kallam g‘urra bo‘ldi, necha-necha martalab pushaymon yedim”, -deb tanishtiradi. Bu so‘zlarni o‘qigan kitobxonda iliq tabassum, asarga qiziqish uyg‘onadi va qahramonning “ko‘zgu” tutish odati syujetni vujudga keltiradi. Syujet voqealari esa ba‘zan g‘ayritabiiy bo‘lib, kinoyaga asoslanadi. Masalan, qissaning ilk sahifasidagi quyidagi jumalarga diqqat qilaylik: “Mashrabning oti nega Mashrab? Ona qornida yig‘lagani uchunmi? Ajabo, u nimaga yig‘lagan ekan? Bandasi ona qornida yig‘lasa Mashrab bo‘ladimi?”. Bu xildagi odatdan tashqari savollar va ularga javoblar o‘quvchilarni befarq qoldirmaydi, aksincha o‘ylantiradi.

Asar qahramoni Asqar xarakteri qator voqealar talqini orqali goh kinoya, goh yengil kulgu orqali ochila boradi. Asqar shartakiligi, haqiqatgo‘yligi, to‘g‘ri so‘zligi tufayli ko‘ngil qo‘ygan qizi boshqaga tegib ketadi, o‘zi adabiyot tarixidan imtihondan yiqiladi, bir necha qizlarga ishqiy tushadi, domlalar bilan bahslashadi, lekin bora-bora to‘g‘ri yo‘lni topa boshlaydi. Muhimi shundaki, Asqarda yoshlik g‘ururi, o‘zbiarmonlik

¹⁹ Тошмухамедова Л. Бадий асарда кўлгунинг эстетик вазифаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2004. №2. Б. 18

²⁰ Аъзам Э. Кечикаётган одам. Қиссалар. – Т.: Шарк, 2002. 69 б.

ustuvor bo‘lsa ham, muallif unga samimiy munosabatda bo‘ladi, butunlay qoralamaydi, o‘zligini bilishga da‘vat etadi. Asqar yolg‘onga murosasiz talaba. U “darslikda bor gaplarni ko‘chirib o‘tirishga odatlanmaganman”, – deb dadillik qiladi.

Asqar adabiyot fani domlasi Ahmadxonovning chalamullaligi va injiqligini ochiq fosh qila olmasa ham, imtihondagi savollari orqali uning yuzini “ko‘zgu”da ko‘rsatadi: “Nodiraning nechta bolasi bor edi? Qizi bo‘lganmi, yo‘qmi?”, “Turdini necha marta sazoyi qildilar?”, “Uvaysiyning eri kim edi?”, “Uni kim sevgan?”²¹. Ko‘rinadiki, mohiyatan bema‘ni ushbu savollardagi ijodkorlar adabiyotga aloqador bo‘lsa ham, ularning ijodiy haqida gap yo‘q, bu hol kinoya niqobi orqali domla bilimsizligini fosh etadi.

Asardagi eng xarakterli o‘rinlardan biri Asqarning adabiyot tarixidan imtihon topshirish lavhasidir. “U sensirashga o‘tib, menga atagan savolini berdi: “Qani aytdi Otoy nechanchi yilda tug‘ilgan?” Birdan shaytonim qo‘zidiyu o‘zimni zo‘rg‘a to‘xtatib qoldim. Endi bundan naryog‘iga o‘tib bo‘lmaydi – U yog‘i xavfli” Otoy.... Nega u tug‘ilgan yilini so‘radi? Demak, tug‘ilgan yili noma‘lum. Bundan chiqdi jo‘rtaga u shu savolni berib meni mayna qilmoqchi”²². Bu o‘rinda Asqarning bir soddaligi ko‘rinadi, ya‘ni domla uni mayna qilish uchun emas, balki bilimsizligi tufayli boshqalarga ham shunday savollar beradi. Ikkinchidan Asqar Otoyning tug‘ilgan yili hozirgacha aniqlanmaganini bilsa ham buni aytolmas edi. Agar aytssa, savol mantiqsiz bo‘lib, domla bema‘niligi bilinardi. Shu bois talaba “bilmayman” deb javob beradi. Bu hol obraz tasviriga tabiiylik bag‘ishlaydi. Savolning asossizligini dadil ravishda aytolmaslik talabalikka xos psixolog holatdir.

Asar qahramonining qayta imtihon topshirish lavhasida piching, kesatish asosiy o‘rin tutadi va bu hol Ahmadxonov bilan Asqar o‘rtasidagi farqni yanada yorqin aks ettiradi. Domla “Sinov edimi, imtihon?” deb so‘rar ekan, bu gapni eshitgan qahramon yig‘lab yuborayozdi. So‘ngra domla davom etdi:

“ – Ubaydullayev kimingiz bo‘ladi?

– Katta xolamning kuyovi, – dedim mutlaqo jiddiy.

²¹ Аъзам Э. Кечикаётган одам. Қиссалар. – Т.: Шарк, 2002. 47 бет

²² Уша асар 44 бет

– Ha, dedi u, – tuzukkina bilimingiz bor ekan, endi unaqa qaysarliklaringizni tashlang.

– Menga aytayapsizmi? – dedim tag'in jinim qo'zib, – tashlasam... aspirant bo'lamanmi?²³

Bu muloqotda yumoristik ifoda personajlar tilidan aytilgan. Birinchisi domlaga tegishli bo'lib, uni sinov yoki imtihon ekanligini unutilib qo'yishidir.

Keyingilarda esa talabaning javob va savollari aks etgan. Jumladan, “katta xolaning kuyovi” iborasi faqat kesatish ma'nosida, “menga aytayapsizmi?”, “aspirant bo'lamanmi?” gaplari esa piching ma'nosida qo'llanilib, hayrat savoli shaklida berilgan.

Adibning yumoristik mahorati uning “Pakananing oshiq ko'ngli” va “Pakana” asarlarida ayniqsa qamrovli bo'lib, bularning birinchisi qissa, ikkinchisi kinoqissa janrlarida yaratilgan. Shu sababli ulardagi yumoristik yo'nalish janr talablariga mos ravishda muallif bayoni va dialog shakllarida hikoya qilinadi. Mohiyatan har ikkala asar ham bir mavzu – pakana odamning sarguzashtlari, g'aroyib harakatlari haqida bo'lib, qissa kinoqissaga nisbatan kengroq hajmlidir. Lekin ularning qahramoni bir shaxs – rassom Pakana va Shamshodning kulguli holatlaridagi asosiy lavhalar va personajlar (Levon, yapon chol, Arofati) saqlanishi bilan birga kinoqissaga Dadil, Daroz, Qiz kabi yangi obrazlar kiritilgan. “Pakananing oshiq ko'ngli” qissasida yumor, bir tomondan, qahramonning o'zidan novcha qizlarga oshiq bo'lishida, ikkinchi tomondan o'zining bo'yi, soqoli, mo'ylovi, umuman qiyofasining sun'iy ravishda o'stirishga qaratilgan g'aroyib harakatlari orqali tasvirlanadi. Pakana qaysi qizga ko'ngil qo'ymasini, uning suratini chizishga, kinoga taklif qilishga urinadi va bu jarayonda uning bo'yi pastligi pand beradi. Bu holatlar asarda ishonarli, qiziqarli tasvirlanib, kitobxonda kulgi qo'zg'atadi.

Asardagi qator lavhalar Pakananing bo'y o'stirish yo'lidagi mulohazalariga bag'ishlangan. Jumladan, uning poshnasi baland oyoq kiyimi kiyishi, “qoplab sabzi” yeyishi, hovuchlab vitamin va boshqa dorilarni iste'mol

qilishi, turnikda osilib mashq qilishi hech qanday foyda qilmagani goh muallif hikoyasi, goh o'zi tomonidan yengil yumor bilan bayon qilinadi va diqqatni o'ziga tortadi. Chunonchi, Pakana yapon choli yordamida yangi qiyofaga kirish holatlari yanada kuchaytiradi, ya'ni chol “alomati” dorilar bilan bo'yi, soqol va mo'ylovlarini quloqlab “o'stirib”, “naynov”ga aylanadi, bu hol asarga badiiy shartlilik, xayoliy va mubolag'a unsurlarini kiritishga imkon bergan va uning yumoristik xarakterini chuqurlashtirgan. Adib qahramon harakatlari bilan bog'liq jihatlarni bir muncha bo'rtirsa ham reallik me'yorini buzmaydi, voqealarga o'z munosabatini ko'pincha badiiy matn tarkibida qavs ichidagi izohlarda bildiradi.

Kinoqissaga yana bir pakana obrazini – Dadilni kiritgan. Muallif yumoristik tasvirni kengaytirishga erishgan. Asarda nisbatan kengroq o'rin olgan Shamshod va Dadil o'rtasidagi munosabatlari har ikkalasiga xos xususiyatlarni qiyoslash usuli orqali yanada yorqinlashtiradi. Pakanalik – Shamshodning ham, Dadilning ham dardi. Lekin bulardan birinchisi bundan aziyat chekib, hijolat qilsa, ikkinchisi bunga ko'nikkan, ortiqcha o'ng'aysizlanmaydi. Bu hol ikkala obrazning o'zaro subbatida ochiq ko'rinadi. Muallif ularning dastlabki tanishuvi lavhasini qiziqarli, komik ohang tasviri bilan boshlaydi: “Sabzi to'la, tagi yerga tegay-tegay deb turgan to'rxalta ko'targan Shodmonbek.... bekatning narigi boshida xuddi qahramonimizdek pakana, nimasi bilandir unga o'xshab ketadigan, u ham sabzi to'la to'rxalta ko'targan yigit turibdi. Shodmonbek beixtiyor yigit tomon yuradi, bo'y o'ldashga boshlaydi: mendan pastmi, balandmi? Yigit ham bo'yini chamalamoqda: mendan pastmi, balandmi?”

Dadil: Qalay, foydasi bo'lyaptimi? (Shamshod qo'lidagi xaltaga ishora qiladi)

Shamshod: O'zlariga-chi?

Dadil: Bu hammasi bo'lmag'ur gap. Sabzi bilan ish bitganda men allaqachon Gulliver bo'lib ketardim. Qaytaga sabzi yeyaverib quyvon bo'lib qolay dedim.

Shamshod: Turnik-chi?

Dadil: E, undan ham bir chaqalik foyda yo'q, qo'ling qavargani qoladi... Uni buni qo'y qanchasan?

Shamshod: Bir-u ellik bir

²³ Азиз Э. Кенжикеттин одам: Күссалар. – Т.: Илорк. 2002. 58 бет

ERKIN A'ZAM SATIRASI

Dadil: Poshna hisobiga bo'lsa kerak-da?
Shamshod: Buni qo'shsa-ya biri ellik beshlarga borib qolarov. Dadil:
(hazil aralash kesatib) Ha, yana bir g'ayrat qilsang, basketbolchi bo'lib ketasan. Xafa bo'lma og'ayni. Mana, men bir-u qirq to'qqizman, o'lib qolganim yo'g'-u"²⁴.

Tabiiyki, bu satrlarni o'qigan kitobxon yoxud lavhani ekranda ko'rgan tomoshabin tabida tabassum, ruhida yengillik qo'zg'aladi. Qahramonlarga nisbatan goh achinish, goh kuyinish hissini tuysa ham samimiyyat tuyg'usi ustuvorlik qiladi. Muallif mahorati shundaki, u yumoristik vaziyat va nutqqa mos so'zlar va iboralarni to'g'ri topa olgan. Bular "sabzi", "Gulliver", "quyon", "turnik", "poshna" (tufli poshnasi), "bir-u ellik bir", "bir-u qirq to'qqiz", "basketbolchi" kabi tayanch tushunchalar bo'lib, yaxlit holda komik vaziyatni vujudga keltirish va ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qilgan.

Shuni aytish kerakki, E.A'zam asarlarida kulgi ohangi personajlar nutqlarida, qisman o'zining subyektiv fikrlari tarzida keltiriladi. Shu tufayli uning asarlari yumor, yumoristik unsurlarga boyligi, xarakterlar tabiatiga yumor mantiqan singdirib yuborilganligi bilan qimmatlidir.

E.A'zam asarlaridagi juda ko'p unsurlar o'z-o'zidan, tabiiy ravishda kulgi yaratishga xizmat qiladi. Yozuvchi asarlarida nomlar, laqablar, o'xshatishlar, ba'zi so'zlarni ko'chma ma'noda qo'llash, personajlar tilida har xil qo'pol so'zlarni ishlatish kabi juda ko'p vositalar kulgi uyg'otadi.

Garchi E.A'zam kishilardagi qusurlarni ko'p tilga olsa ham, ular kamsitishga emas, beg'ubor kulgi uyg'otishga qaratilgan. Bunday so'zlarning ko'pchiligi faqat kulgi chiqarish uchungina emas, balki asar tilining xalqchil bo'lishi, asarning, voqea-hodisalarning, obrazlarning hayotiy chiqishiga ham xizmat qilgan. Bu oddiy xalqona so'zlar va iboralar xalaqit bermaydi, balki kerakli, yozuvchi ko'zda tutgan ohangni, ma'noni tushunishga yordam beradi, yozuvchi kulgisini xalqchil qiladi.

²⁴ Аззам Э. Кешикаетган одам. Қиссалар. – Т.: Шарк, 2002. 414-415 б.

("Fideldan salom" va "Manzuma otin" hikoyalari misolida)
Ijodkor Erkin A'zamning qaysi asarini o'qimaylik, unda xalq hayoti, jamiyat taqdiri uchun kuyunish, hamdardlik hissi bor. Bu hamdardlikni u ba'zan yengil kulish bilan ifodalasa, ba'zan kinoya bilan asarlarida aks ettiradi. Adib qahramonlariga qarar ekanmiz, uning qahramonlari oddiy xalq orasidan chiqqan insonlar. Ularning turish-turmush tarzi ham el qatori. Shu bilan birga ularning hech kimnikiga o'xshamas dunyolari bor, xarakterlari bor.

Muallifning "Fideldan salom" nomli hikoyasini mutolaa qilar ekanmiz sodda o'zbek otaxonining tabiatidan, uning soddaligidan, uning omma ortidan ergashib, o'zi bilmagan, tanimagan kishisiga ixlosidan na kula olasiz, na yig'lay olasiz. Soppa-sog' yurgan, yuz yoshga kirishni niyat qilgan chol dabdurdustdan barcha avlodini to'plashni buyuradi. Keksa kishining bunday chaqirig'idan maqsad aniq – vidolashuv. Otaxonning kasaliga sabab esa Kuba hukumatining Prezidenti Fidel Kastroning vafoti. Fidelday odam ketgan dunyoda otaxonimiz ham yashagisi kelmaydi. Hikoya qahramonning katta o'g'li Baxtiyor "Ozodlik oroli"ning dohiysi bilan xizmat safarida yurgan kezlari, tasodif tufayli uchrashib qoladi. Shunda u askar yigining qayerdanligini surishtiradi otasi bor yo'qligini, otasining yoshini so'raydi. Otasining yoshini eshitgach otasi bilan tengdoshligini aytadi va ketar vaqti otasiga salom yo'llaydi. Shundan so'ng salomni qabul qilgan otaxon Fidelga o'zgacha ixlos qo'yadilar. "Shu-shu bobomiz Fidel Kastroga tengdoshgina emas, baayni safdosh bo'ldi-qoldi. Uncha-muncha odmiroq odam duch kelganida, "Anuv Kubaning podshosi bor-ku, soqolli, zo'r o'sha bilan bir kunda ("bir yilda"si qolib) tug'ilganmiz! – deya shishinib ketardi. –Bizga salom ham yuborib turadi. Ishonmasangiz, ana, Baxtiyordan so'rang". Shu gap bilan yo'q guvohni topmoqchidek yon-veriga qidirib ham qarardi"²⁵.

Yuqorida aytganimizdek, otaxon juda sodda va maqtovlarga uchib borbudini o'rtaga qo'yadigan odamlar toifasidan bo'lganligidan Alloh bergan

²⁵ Erkin A'zam "Yozuvchining bog'i". Yangi asr hikoyalari va eski asrdan bir esdalik. Tosh. "MASHHUR-PRESS" 196-bet

umrini to'la yashamasdan avval, hayotga etak silkimoqqa tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. Katta o'g'li kelib otasiga qilgan nasihatlaridan so'ngina o'rmdan turib Allohning uyi tomon yuzlanadi: "Dadal – deganmish. – Fidel, Fidel deysiz, uni siz emas men ko'rganman-ku! Fideldan salomni men olib kelganman-ku, sizga. Fidel o'lgan bo'lsa o'lgandir. U axir inqilob qildi, xalqini ozodlikka olib chiqdi, hammani baxtli qilaman deb laqillatib ellik yil qimirlamay taxtda o'tirdi! Oqibati mana – xalqi qaqshab, qashshoqlikda yotibdi! Shuncha savdodan keyin o'lmay nima qilsin odam?! Lekin sizga nima ekan?!" Chol yotgan joyida bir nafas unga tikilib qarabdi-da, "He padaringga!..." – deya asta to'shagidan qo'zg'alibdi, devordagi qizi dazmollab qo'ygan ohorli yaktakni egniga ilib, chiqib ketibdi. Baxtiyor izidan poylab borsa, machitga kirib ketganmish..."²⁶ Ana shundan keyingina otaxon Alloh bergan umrining qadrini anglab Allohning uyiga qadam ranjida qildilar. Allohning har bir ishida bir hikmat bor. Otaxon ham Fideling vafot etgani tufayli o'limni eslagan bo'lsalar, o'g'lining gaplari bilan Allohni esladilar, Uning oldiga borganda huzurida qanday javob berishlarini o'ylab, masjid tomon yo'l soldilar. Bir so'z bilan aytganda inson o'zi bilmagan, ko'rmagan odamlarga qattiq mehr qo'yib, u uchun hayotdan ham kechib yuborishi satirik kulgi ostiga olingan.

Muallifning boshqalariga o'xshamaydigan, hajman kichik, ammo juda mazmundor hikoyalardan yana biri "Manzuma otin"dir. Asarda hikoyachi yigit sigaret olish uchun to'xtashganida, sotuvchilar orsidan ziyolinamo bir ayol uning diqqatini tortadi va uning Manzuma otin ekanligini eslab qoladi. U bir paytlar hikoya qilib beruvchining maktabida fransuz tilidan dars bergan ustoz edi. Manzuma opani otin deyishlariga sabab u taqvodor mulla Uzoqning qizi edi. Opamiz yoshliklarida Qur'anni xatm qilganlar. Keyinchalik shaharga o'qishga kirib qishloqqa shaharning ajib modalarini ham shu opamiz olib keldilar. "Fransuz tili muallimasi kelgach maktabimiz hayotida ko'rilgan o'zgarishni gapirsak, o'quvchi qizlar-u o'qituvchi juvonlar endi kalta-kalta libos kiya boshladi, "Laylak uya" soch turmamlari,

²⁶ Erkin A'zam "Yozuvchining bog'i" Yangi asr hikoyalari va eski asrdan bir esdalik. Tosh. "MASHHUR-PRESS" 198-bet

yengsiz ko'ylaklaru bigiz poshnali tuflilar rasm bo'ldi"²⁷. Muallimaga "shahar ko'rgan echki" qabilida qaragan qishloq erkaklari uylanmagach, otasining qistovi bilan qo'shni qishloqlik bir erkakka ikkinchi xotin bo'lib turmushga chiqadi. Muallimaning ismi asli arabcha bo'lib, "tartibli, intizomli, kelishgan, zebo qiz" degan ma'nolarni anglatadi. Uning o'sha eridan o'ttirgan yagona erkasi – Muboshir ismli o'g'li bor. Nomigagina er bo'lib yurgan o'sha "kuyov" muallimani kasbdoshi nemis tili o'qituvchisi "Xendi xox" laqabli Turdiyev bilan ishqiy aloqasi bor deb ayblab, butun qishloq oldida ayolni sharmanda qiladi.

Shundan keyin Manzuma opa o'g'lini olib qayerlargadir ketadi. Muboshir ismi ham asli arabcha bo'lib, "yo'lbo'shchi, yo'l ko'rsatuvchi" degan ma'nolarni anglatadi. Oradan yillar o'tib eski ustozining o'g'li Muboshirni hikoyachimiz uchratib qoladi. Uning haqiqatda yo'lbo'shchi, tadbirkor yigit bo'lib ulg'ayganiga guvoh bo'ladi. O'sha suhbat chog'ida hikoya qilib beruvchi Muboshirdan onasi haqida so'raydi. Uning bergan javobidan ancha norozi bo'lgan hikoyachi Manzuma opani yo'lda uchratgach ichidan nimalar o'tdi ekan? O'sha suhbat mana bunday tarzda kechgan edi: "Rasmiy tantanadan keyingi undan-da tantanaliroq ziyofat chog'i "kattalar" davrasini hukmiga solib o'tirgan qarshimdagi arbobsifat kishi ko'zimga issiq ko'rindi. Qarang, Muboshirimiz ekan. Eski hamguzarlar qaytadan tanishdik, uni-buni esladik. Gap orasida onasini so'radim. "Kim? Kimni Aytyapsiz?" dedi u peshonasini tirishtirib. "Manzuma opa, muallimimiz", dedim yon-verimizdagi g'ala-g'ovurni bosmoqqa tirishib. Muboshir sovuqqina qilib qo'sh kaftini yuziga tortib qo'ydi. "Iye qachon?" deb so'radim shoshib-ajablanib. "E ko'p bo'ldi", dedi-da, orqasida shay turgan shotirlariga o'g'rilib, allaqanday topshiriq bera ketdi"²⁸.

²⁷ Erkin A'zam "Yozuvchining bog'i" Yangi asr hikoyalari va eski asrdan bir esdalik. Tosh. "MASHHUR-PRESS" 171-bet

²⁸ Erkin A'zam "Yozuvchining bog'i" Yangi asr hikoyalari va eski asrdan bir esdalik. Tosh. "MASHHUR-PRESS" 174-bet

Bu suhbatni o'qigach har bir o'quvchida bir savol tug'ilishi tabiiy: Bu qanday farzand ediki, o'z onasidan tonib turadi, tirik yashab yurgan onasi haqida gapirishga or qilib uni o'ldiga chiqaradi? Ha u mansab, boylik topibdi, ammo aql topmabdi. Manzuma otin unga hamma narsa qilib beribdi-yu, ammo Alloh buyurgan to'g'ri yo'lni tanitilmabdi. Axir bir vaqlar otasi mulla Uzoq unga haq yo'lni ko'rsatib qoriya darajasiga yetkazib tarbiya bergan emasmi?! Hikoya so'ngida bir og'ir mulohaza xayolga keladi: otinlik maqomiga yeta turib ham o'qigan va bilganlariga amal qilmay, Alloh buyruqlarga itoat etmay yashagan Manzuma otinga bu noqobil farzand jazo qilib berilmadimi? Axir butun hayotini bag'ishlagani, bor umidi yolg'iz shu farzandi edi-ku! Hikoyani o'qib ko'plab savollar berib, ularga javob axtarib o'yna cho'madi kishi. Hikoyalarda oddiy hayotiy hodisalar tasvirlansa-da, kishini mulohaza qilishga majbur qiladi, voqealarni beparvo o'qib ketolmaysiz.

ERKIN A'ZAM HIKOYALARIDA SHARTLI SARLAVHA

O'zbek adabiyotshunosligida hikoyachilikda mohir usta sifatida Abdulla Qahhorni barchamiz tan olamiz va hurmat qilamiz. Undan hikoyachilik sir-sinoatlarini, so'z qo'llash san'atini o'rganishga hamisha ehtiyoj sezamiz. A.Qahhordan so'ng Surxon farzandi, o'z asarlari orqali o'zbek adabiyotiga Surxon tabiatini, hayvonot olamini, mard va tanti surxonliklar xarakterini olib kirgan Shukur Xolmirzayev ham mohir hikoyanavis sifatida e'tirof etiladi. Hikoya hajman kichik janr bo'lsa-da, uning katta kuchidan to'g'ri foydalana olgan adiblarimiz ham bor. Ular o'z asarlari bilan o'zbek hikoyachiligini yangi bir bosqichga olib chiqishgan. Shunday mohir ijodkorlardan biri A. Qahhor va Sh. Xolmirzayevlar sabog'ini olgan, ular suhbatidan va asarlaridan katta tajriba oltirgan adib Erkin A'zamdir. U adabiyotga dastlab o'z hikoyalari bilan kirib kelgan. U boshqa adabiyot janrlarida ham juda sarmahsul ijodkor bo'lishiga qaramay uning nomi qissa va hikoyalari vositasida ko'proq eslanadi. "Erkin A'zam o'z ijodini hikoyachilikdan boshlagan bo'lib, bugunga qadar uning 40 dan

ortiq hikoyalari e'lon qilindi. Adibning "Anoyining jaydari olmasi", "Piyoda", "Sovuq", "Yozuvchi", "Aralashqo'rg'on", "Crynka" kabi hikoyalari o'zbek hikoyanavisligining alohida sahifasini tashkil etadi"²⁹. Ijodkor hikoyachilikda ham katta ijodiy xazinaga ega. Biz quyida uning "Crynka" hikoyasini tahlil etamiz. Asar qahramoni o'z yurtidan o'zga yurtga kelib, shu joylarda qolib ketishga majbur bo'lgan Marina "yangamiz"dir. Hikoya nomini o'qiganda dastlab hech nimani tushunmaymiz. Ayniqsa, rus tilidan xabari bo'lmagan kishida bunday holat yaqqol kuzatiladi. Bu hikoya ham Erkin A'zamning asarlarida ayol obrazni bosh qahramon qilib olingan asarlaridan biridir. "Erkin A'zam "Guli-guli" qissasida, "Crynka" hikoyasida, "Shovqin" romanida xorijdan kelgan ayollar qismatiga alohida e'tibor qaratadi. O'zbekona hayot tarziga ularning ko'zi bilan, ularning hayot tarziga o'zbekona nigoh bilan qaraydi. Yaxshiyomon, ijobiy-salbiy bu obrazlar xayoliy yoki yozuvchi fantazyasining mahsuli emas.

Yozuvchi bu to'g'rida "Parijdan qo'ng'iroq bo'lguncha va bo'lgach" adabiy suhbatida batafsil to'xtaladi. O'tgan asrning 60-70-yillari Rossiya va Ukraina pedbilim dargohlarini bitirgan ko'plab yosh-yalang O'zbekistonga ishga yo'llanib, olis-olis qishloqlarda rus tili va adabiyotidan dars berganligi hayotiy haqiqat. Shuningdek, armiyaga ketgan ko'pgina o'zbek yigitlarining o'sha yerdan uylanib qaytganligini ko'p bora eshitganmiz. Yozuvchining badiiy mahorati tufayli ana shu tarixiy haqiqat jozibali badiiy haqiqatga aylantiriladi. Yozuvchining mahorati, bir tomondan, real hayotdagi yangilikni ko'ra olishi va uni adabiy vositalar bilan tahlil eta olish san'ati bo'lsa, ikkinchi tomondan san'atning sirlarini chuqur o'zlashtira olganligida namoyon bo'ladi. Shu ikki asos birlashib, hayotning katta haqiqati o'zining tugal va go'zal ifodasini topadi"³⁰. Bizning qahramonimiz Marina ham o'zbeklarga rus tilidan saboq berish uchun kelgan edi. Boshida hayoti yaxshi edi. U akamiz Arslon bilan sevishib qolib unga turmushga chiqdi. Taqdir ularga farzand deb atalmish ne'matni ravo ko'rmadi. Ular

²⁹ Обид Шофиев Букаламунинг баҳоналари, "Ҳаҳон адабиети" журнали, 2016-йил №12

³⁰ Qobulova N. Qahramon xarakterini yoritishda biografiy metodining roli. Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti 2019/2 (74)161

kelishib bir qizchani asrab olishdi. Ammo u ham oqibatsiz farzand chiqdi. Ota-onasini tashlab bir erkak bilan Samaraga ketvordi. Shu o'rinda hikoyadagi bir o'ranga e'tibor qaratishni lozim topdik. Arslon akamizning xonasida plakatnamo bir surat borligi-yu, hikoyachi uni so'rab borganida jonimni so'ra, ammo bu suratni so'rama deydi. Suratda nima tasvirlangan edi: "...Chamasi, ming-minglab nusxada tarqalgan plakatsimon bir tasvir-da. Bir yoni pushtinamo allaqanday yirik shaftoli, ko'kmak butog'i tikkayib turibdi. Shuni uchitami-to'rtta qipyalang'och, qiyiqko'z mitti bolakay xuddi koptok misol qayoqqadir dumalatib ketayotir. Yonboshida xitoychami, tikka tushgan bir yozuv, xolos"³¹. Arslon aka nega aynan shu suratni bo'ydoqlik vaqtlaridan boshlab xonasida saqlab keldi va uni qadrdon insoniga ham sovg'a qilishni xohlamadi? Demak, u bepusht bo'lib qolganligini avvaldan sezgan degan xulosa qilishimiz mumkin. U bolalarni sevgan va armon bilan armonsiz dunyoga rixlat qilgan. Marina opa qo'shnilarikiga ham gurungga tez-tez chiqib turadi. Ularning ishlariga qarashadi. Ovqat vaqti bo'lganda biror bahona bilan u yerdan ketib qoladi va u yerga qaytib qadam bosmaslikni niyat qiladi. U tez-tez yo'qlab turadigan bitta odam bor - Lena. Bu ayol ham bir vaqtlari Marina bilan ishlash uchun kelib mahalliy erkakka turmushga chiqib bola-chaqali bo'lib ketgan juvonlardan biri. Muallima yangamizni uning oldiga doim eldoshlik tuyg'usi boshlab boradi. Yangamiz dugonasi serfarzand bo'lgani uchun sovg'alarga to'lib boradi. Eldoshlar birga o'tirib choy ichishadi. Yangamiz Lenaning eriga deb olib borgan ichimlikni ham o'zlari baham ko'radilar va mezbon kofe damlamog'chi bo'lib kofesiga qarasa maydalanmagan kofe ekan. Kofeni maydalash uchun hovoncha qidira boshlaydi. Marina yangamiz va Lenalar o'zbek odatlariga shunday singib ketaganidan hovonchani o'z tillarda nima deyilishini eslolmaydilar. Ovqat vaqtida Marina eski odati bo'yicha turib jo'nab qoladi. Ammo ich-ichidan sezadiki, bu uyga hali juda ko'p keladi. Uni o'zi anglab-anglamagan bir kuch bu yerga kelishga majbur qiladi. Asar nomining "Crynka" deya tanlanishi adibning juda toqirligidan dalolat beradi. Asarning yakuniy qismida, ya'ni qo'shni yigit Abdivoy Marina yangamizni Arslon akadan qolgan

³¹ Erkin A'zam "Yozuvchining bog'i". Yangi asr hikoyalari va eski asrdan bir esdalik. Tosh: "MASHHUR-RESS" 117-bet

mototsiklda olib qaytayotganda yiqilib tushishadi. Abdivoy xijolat bo'lib kechirim so'raganida:

-Topdim! - deya qichqirib yuboradi shunda yangamiz ilkis boshini ko'tarib. - Topdim: - crynka, crynka! - Nima topdingiz? - deb so'raydi bola anqayib. - ycrnka? Nima u? - Ycrnka emas, kallavaram, crynka! Crynka, bilding? Urib-urib maydalaydigan, ezib-ezg'ilab tashlaydigan narsa bor-ku, o'sha. O'zbekchasini nima deyayotuvdi-ya hali? - Nimani uradi? Nimani maydalab tashlaydi? - Nimani bo'lsayam-da! - deydi ensasi qotib yangamiz. - Masalan, tuyilmagan kofe yo shunga o'xshash qattiqroq narsalarni. Hatto - odam deganingni ham! - Shu gapi o'ziga nash'a qilibmi, u bir zum ma'yus tortadi. - Sen aytgan "ycrynka" esa boshqa narsa. - U nima degani? - Mana, sen hozir anovi mototsiklni ag'darib, meni yarador qilding, shundaymi? Endi kechirim so'rayapsan. Men esa sening qilmishingni kechiryapman. Chunki meni yana u yoq-bu yoqqa mindirib yurishlaring bor! Ana shuni "ycrynka" deydi, tushundingmi? - Ycrnka, ycrnka, crynka, - deya chaynaladi-yu, baribir hech baloni anglayolmaydi Abdivoy. - Bu dunyoda ycrnka qilmasang, crynka ga yem bo'lasan, ukajon. Mana, shunchasiga ko'narkan-ku odamzod, - deydi yangamiz ajab bir o'ychanlik bilan³². O'zbek millati vakillari uchun rus tilidan o'zlashgan ko'p so'zlar oldidan unli qo'shib talaffuz qilish odatiy hol. Asar qahramonlaridan biri Abdivoy ham crynka ni ycrnka deb talaffuz qiladi. Tabiatan o'ta kuzatuvchan Erkin A'zam o'z asaridagi so'z o'yini jarayonida xuddi shunday vaziyat yaratgan. Ycrnka - "voz kechmoq", "bahridan o'tmoq", "kechib yubormoq" degani bo'lsa, crynka so'zi cryn asosidan yasalgan bo'lib, "maydalamoq", "ezmoq", "undekey" degan mazmuni bildiradi (bu ma'nolar, albatta, kontekst va vaziyat bilangina yuzaga chiqadi). Crynka so'zining o'zbekcha muqobili esa hovoncha. O'z yurtidan uzoqlarda ersiz, farzandsiz, qon-qarindoshsiz qolgan Marina ham tushunib yetadiki, agar hayotdagi kichik xatolar, ko'ngilliksizlar, muammolar bahridan o'tib, ularga ko'z yumib yashamasa, hovoncha - hayot hech nimani, hech kimni ayab o'tirmaydi. Hamma narsani maydalab, ezg'ilab tashlaydi. Hayot beshafqat. U o'z ishini bajarishdan

³² Erkin A'zam "Yozuvchining bog'i". Yangi asr hikoyalari va eski asrdan bir esdalik. Tosh: "MASHHUR-RESS" 126-127-betlar

to'xtamaydi. Bir so'z bilan aytganda qahramonimiz kutilmaganda hayotiy haqiqatni tushunib yetdi va buni hech kim inkor etolmaydi. Inson hamisha yashash uchun kurashmog'i kerak. Agar u to'xtasa, hovoncha dastasi-hayot kaltagi tagida yanchilib ketishi hech gap emas.

ERKIN A'ZAMNING RAMAZONI

Taniqli ijodkor Erkin Azamni, asosan, qissanavis sifatida juda yaxshi tanimiz. Ijodkor nafaqat qissanavislikda, balki hikoychilik, romanchilik va publisistik janrlarda ham nodir asarlar yaratgan. Adibning hikoyachilikda ham noyob ijod namunalari borligini aytib o'tdik. Ana shunday hikoyalardan biri – "Anoyining jaydari olmasi"dir. Bu hikoya Erkin akaning adabiyotga kirib kelishidagi tashrif qog'ozi bo'ldi. Ramazon oyi boshqa oylar ichida eng barokatli va insonlar uchun manfaatli oy bo'lgani kabi hikoya ham muallif uchun ko'plab alqov va tabriklar olib kelganligini ham yozuvchining "ramazoni" boshlanganiga mengzash mumkin. Hikoya beixtiyor nimtabassum bilan o'qiladi. Bosh qahramon Ramzon hech joyga sig'maydigan obraz. U o'z ismi bilan tug'ilgan. Oylarning sultoni Ramazon oyida tug'ilgani uchun shunday ism qo'yishgan. U insonlarni sevuvchi shaxs. Unga hech kim begona emas. Qayerga bormasin hamma bilan til topishib ketaveradi. Hammaga yaxshilik qilaveradi, hatto uning ustidan kulguvchilarga ham. Asarni mutolaa qilish jarayonida guvoh bo'lamizki, u o'zi harbiy xizmat qilib kelgan shaharga – Barnaulga, ketib qolgisi kelaveradi. Yelkasida ko'tarib yurgan chamadonining, aynan yelkasida qo'lida emas, ikki tomoniga ham katta qilib Barnaul deb yozilgan. U shamoldek to'polon bilan yuradi. Xo'sh nega u aynan Barnaulga ketgisi kelaveradi? "Aslida Ramazon o'zini, o'zligini izlab yurgan yigit. Hatto o'sha Barnovulda ham qo'nim topa olmasligi kunday ravshan. Uning jaydari va chapani fe'li, samimiyati shahar chang-g'uborlari ustiga qo'ngan tong shudringi monand yuqimli. Ramazonning beg'ubor olamini anglash uchun xuddi uning o'zi kabi samimiy bo'lish

lozim"³³, – deya munosabat bildiradi adib Luqmon Bo'rixon. Biz ham yuqoridagi fikrni rad etmagan holda, o'z munosabatimizni bildiramiz. Ramazonning Barnaulga jo'nab qolaverishiga sabab u Barnaulda kimnidir sevib qolgan. Qalbi o'sha tomonlarda qolib ketgan. Bu jarayonni adib hikoya ichida ishora bilan berib o'tgan. "...O'shanda u – harbiy xizmatdan qaytayotgan odam – uch-to'rt kun bimalol Toshkentda yurgan, bir oqshom dabdurustdan "Barnaulga ketaman!" deb turib olgan edi. "Esing joyidami, xizmatni tugattan bo'lsang, Barnaulda nima bor senga?" "E – e, uyga borgim kelmayapti. Bir xat olgan edim..." Ammo qanaqa xatligini aytmagan, qiyin-qistov bilan, bo'ynidan bog'lagandek arang jo'nagan uyiga"³⁴. Yuqoridagi jumladan ham ravshan bo'ladiki, uning ko'ngil ilinjlari Barnaulda. Yelkasidan tushirmay yuradigan chamadoni ham shu boisdan qadrli. U sevgilisini qumsaydi, uni eslatib turuvchi chamondoni doim yelkasida. U uzoq safarga chiqqan yo'lovchi, go'yo. Ramazon sevgisini yelkasida ko'tarib yuradi. Nega hayt deb ketib yuborolmaydi? Uning o'z yurtida ota-onasi, do'st-birolarlari bor. Agar Barnaulga ketisa, Vatan ishq va siylavi rahm ishq ham qo'shiladi. Anashu tuyg'ular uni doim fikridan qaytaradi. Uning qalbi Barnaulda deyishimizga yana bir syujetni asos qilib ko'rsata olamiz. Ya'ni Barnaulga ketmoqchi bo'lib poyezdga chiqib u yerdan tuhmat bilan qamalish jarayoni. U oxirgi safar Barnaulga ketish uchun poyezdga chiqdi. Chunki uydagilari uni tog'asining qiziga uylandirib qo'ymoqchi edi. Shundagina u yo'lga chiqdi, go'yo qismatidan qochmoqchi bo'ldi, ammo taqdir poyezdi uni qamoqxona "bekati"ga eltdi. Sud jarayonida ham u o'zini umuman oqlamadi. Buning birinchi sababi chayqovchi cholning ko'zyoshlarini ko'rib unga bergan va'dasi bo'lsa, ikkinchi sababi o'z sevgisini barbod qilib turmush qurmaslik uchun to'yni kechiktirish edi. "Ramazon turish-turmushi bilan shaharga yarashmaydi, shaharga sig'maydi. Unga qo'shilib ko'chaga chiqqani ham uyalasiz. Yurgan yo'lida lakalov qiliqlar qilib, hammani o'ziga qaratib, shang'illagancha allanimalarni vaysab ketaveradi. Lug'ati ham antiqa: tramvayni "uch tiyinlik" deydi, taksini – "pulyutar", restoranni –

³³ Luqmon Bo'rixon "Kichik janining katta dunyosi"
³⁴ Erkin A'zam "Anoyining jaydari olmasi" 1981-y

“registron”³⁵. U qalbi pok hech kimga yomonlik sig'inmaydigan, samimiy, dalli-g'ulli inson. Undagi go'zal insoniy fazilatlar, ehtimol, o'zi tug'ilgan Ramazon oyining barokatidir. Ramazonning kechmishlarini mutolaa qilgan ekansiz, beixtiyor kulasiz, qayg'ularingizni unutasiz. U o'ziga qo'l uzatgan kishiga bag'rini ochguvchi insonligining guvohi bo'lasiz. “Ramazondagi barcha fazilatlar oylar sultonidan o'tganmikan deya o'ylaysiz. Lekin ro'za-ramazonni unutgan avlod, el orasida yurgan jo'mardni qaydan anglab yetardi?! Takabburlik-u turli ma'siyat-gunohlardan qalbi qorayib ketganlar Ramazonning bori shu ekanini tushunmaydi. “Bujur tosh”ni tarbiya qilish, ko'zining o'tini olish payida bo'lishadi, nuqul. Xatti-harakatlaridan g'ijinadi, ustidan kulishadi, hatto. Ramazonning odam, olam, hayot, siylayi rahm bobidagi qanoatlari ularga mutlaqo yot”³⁶. Hikoya nomi nega “Anoyining jaydari olmasi?” Anoyi – go'l, sodda, o'z ishiga pishiq emas degani. Ramazon boshqalar o'ylagani kabi anoyi emas. U mard, soddadil, qalbi dunyolardan keng inson. U halol yashaydi. Boshqalar kabi mol-dunyo ortidan quvmaydi. Manfaat uchun rol o'ynamaydi. Shuning uchun ham doimo yutqazadi. U qaysi o'rinda qanday gapirdim, qanday o'tirdim deb o'ylamasligi bilan Chingiz Aytmatov asaridagi Mo'min cholg'a o'xshasa, o'zining jaydari, Bog'i Eramda ham topilmaydigan olmalarini bozorga olib chiqib hamyurtlariga, biriga otamning qavmi, biriga onamning xeshi deya tekin berishi bilan Shukur Xolmirzayev asaridagi Qo'ziyoy cholg'a o'xshab ketadi. U uchun shaharda begona odam yo'q. Hammasi uning xeshi. U odamlarga shunchaki olma tarqatmaydi, o'zining mehri-oqibatini tarqatadi. Olmasi ham o'zi kabi noyob, boshqa joydan topilmaydi. O'zining tili bilan aytganda shaharda u uchun bitta begona inson bor – Toshkentga ketib Boysunni unutib qo'yan, do'stini unutib qo'yan, shoir do'stigina begona. “Rostgo'yiligi uchun “telba” bo'lib ko'ringan Ramazon bizning kunlar uchun ham begona. Chunki ko'pchiligimiz Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning “Rostgo'ylar bilan do'stlashing. Ular tinchlikda ziynat, xavfda qalqondir”,

³⁵ Olim Toshboyev “Hamdam axtaradi har qanday odam...”

³⁶ Olim Toshboyev “Hamdam axtaradi har qanday odam...”

– deganlarini unutib qo'yganimiz. Bir tasavvur etaylik. Ramazon hikoyada so'y-lamasin, hayqirmasin jo'shib. Tilsiz, soqov bo'lsin. A?! Nima bo'lardi? Deyarli hech narsa. Hech narsa o'zgarmasdi u gung bo'lganda ham. Kishining kimligi so'zida emas, ishida, ko'zida bilinmaydimi?! Yo biz faqat chiroyli so'zlovchi, amalda aytganining teskarisini qiladigan yolg'onchilarni suyamizmi?! Yozuvchi hikoyani bitgan zamonlarda hadis eshigi berk edi. Chin ijodkor qalbi savqi tabiiy sezimlar ila ko'p ko'hna haqiqatlarni angelaydi, degani rost. Janobimizning “tinchlikda ziynat” deganiga Shoirning hayoti misol bo'la oladi. Ramazon do'sti uchun hayot ziynati edi. “Xavfda qalqon” degani avvalo do'stini Tosh kabi bezori to'daning xurujidan xalos qilganida ko'rinadi. Qolaversa, poyezddagi notanish kimsaning lafziga, yalinib-yolvorishiga inongani “xavfda qalqon”ligini ko'rsatmaydimi? U, axir, odam bolasini do'st, birodar deb bilardi-ku!”³⁷. Erkin Azamning so'z qo'llash borasida zargar ekanligini kitobxonlar allaqachon anglab yetishgan. Uning yozganlaridan tog' xalqiga xos chapnilik, tantilik shu bilan birga kosa tagida nimkosa borligi, uning qahramonlaridagi isyon, achchiq kinoyalarni ham yengil hazil bilan tasvirlab ko'rsata olishi kitobxonni hayratga soladi. “Anoyining jaydari olmasi”dagi bir tasvirni o'qir ekanmiz, kulgidan o'zimizni tiya olmaymiz:

...Esonberdiyev, o'sha g'uddaygan «Esonberdiyev-hukumat», Boysun tarixidagi battol milisa, iste'foga chiqqach, Qo'rg'onchadagi nafasi o'tkir mulladan bir oy eskicha saboq olib, dastor o'rab qaytibdi, hozir xatmi Qur'onu chilyosingacha usiz o'tmas emish («Bir kuni xudoyiga ketayotib boshida salla, qo'lida aso, milisaxona oldidan o'tganda chesht berib yuboribdi»)...³⁸. Bu tasvir orqali Erkin A'zam tog' xalqining naqadar askiyaga va hajvga ustaligini ko'rsatib bergan. Hikoyaning eng mashhur jumlasini, logotipi desak ham xato bo'lmas, bu – chantrimore, kalmakatore. Bu jumlar bir qaraganda e'tiborni tortmaydigan, hech qanday ma'no anglatmaydiganek tasavvur qoldiradi. Bu so'zlar hech qaysi tilda bo'lmasa ham kerak. Ammo shu topilma so'zlar hikoya dovrug'ini yoydi. Bu so'zlar

³⁷ Olim Toshboyev “Hamdam axtaradi har qanday odam...”

³⁸ Erkin A'zam “Anoyining jaydari olmasi” 1981-y

el ichida garang deya tanilgan Shodi garang tilidan aytilgan. O'zbek badiiy asarlarida jinnilar obrazi ko'p o'rnlarda uchraydi. Masalan "O'tkan kunlar" asaridagi Qovoq devona, "Dunyoning ishlari" asaridagi Shayx, "Shum bola" qissasidagi bir qancha jinnilar obrazlari fikrimizga dadil bo'la oladi. Yuqorida zikr etilgan jinnilar asarda o'ziga xos vazifa bajargan. "O'tkan kunlar"da Qovoq devona qovoqlari bilan o'yin ko'rsatib xon va uning yaqinlarini tanqid qilib xalqni kuldirib yursa, "Shum bola"dagi jinnilar (bir nechta) ham amaldorlarni, tuzumni haqoratlab yuradi. Bizning qahramonimiz Shodi garang esa hech kimga ozor bermaydi. Hech kimni ayblamaydi. U urush tufayli garang bo'lib qolgan. Quloq zahmiga yo'liqqan, kar bo'lib qolgan. Shu sababdan qishin-yozin quloqchin taqib yuradi. Uning xotini bor, uyi bor, olmazori bor, ammo farzandi yo'q. Qish vaqtlari bollar suv sepib yax qilib qo'yishgan joydan yurib har doim yiqilib tushadi, bolalarga ozgina po'pisa qiladi, ammo oxirida ularni olma bilan mehmon qiladi. Uning qulog'i kar, ko'zi ochiq, qalb ko'zi ham ochiq. U ko'rib-bilib turib muz ustidan yurib yiqiladi. Bolalarning kulgisiga sabab bo'ladi. Uning farzandi yo'q, shu sababdan bolalarni jazolamaydi. U ham inson. Unda ham qalb bor, armon bor. "Chantrimore" – men ham insonman. "Kalmakatore" – menga ham qara, meni ham eshit, yonimga kel deganimasmikan deb o'ylab qoladi inson. Bu so'zlar aslida yig'i, chorlov. Shodi garangdan zurriyod qolmadi. Ammo undan "Chantrimore va Kalmakatore" qoldi. Adibning topqirligi va o'z ishiga mohirigidan Shodi garang bugunga qadar ham unutilib ketmadi, u aytgan so'zlar hamon sizni bizning tilimizda, xotiramizda yashab kelmoqda.

ERKIN A'ZAM PUBLITSISTIKASI JANR XUSUSIYATLARI

Publitsistika tur va xillarga bo'linishdan tashqari ichki-tarkibiy jihatdan turli janrlarga ham bo'linadi. Erkin A'zam publitsistikasi ham bundan mustasno emas. Ma'lumki, janr so'zi fransuzcha xil, tur ma'nosini bildiradi hamda adabiyot va san'at asarlarining ma'lum mazmuniy va shakliy turini ifodalaydi. Masalan, badiiy adabiyotning nasriy turidagi: hikoya, qissa, roman; she'riy turidagi: she'r, g'azal, ballada, doston; tasviriy san'atdagi: natyurmort, portret, peyzaj va boshqalar bunga misol bo'la oladi. Inson ijodining bir turi bo'lgan publitsistika ham xuddi shu kabi o'z janrlariga ega bo'ladi va bu janrlar publitsistikaning vazifasi, izchil xususiyatlaridan kelib chiqadi. Jumladan, axboriy publitsistika xabar (informatsiya), reportaj, intervyu, hisobot kabi janrlarga egadir. Bu janrlar hayotdagi fakt va hodisalarni, yangiliklarni tezkorlik bilan yoritishga xizmat qiladi. Mazkur janrlarning asosiy vazifasi o'quvchilarni jamiyatda yuz berayotgan voqea va hodisalardan xabardor qilish hisoblanadi. "Tahliliy publitsistika ham o'zi uchun zarur janrlarga egadir. Bular kengaytirilgan xabar (korrespondensiya), suhbat, maqola, taqriz, sharh kabilar bo'lib ularda hayot voqealaridan xabar berishdan tashqari ularni tahlil etish, ichki mohiyatini ochib berish asosiy o'rin tutadi. Tahliliy publitsistika janrlari hayotning ichki qatlamlariga kirib boradi, ularni tadqiq etadi va o'quvchi ongining ichki qatlamlariga ta'sir ko'rsatadi. Tahliliy publitsistika hayotning muhim, zarur masalalari va muammolarini ko'tarib chiqishda va ularga nisbatan jamoatchilik fikrini uyg'otishda keng miqyosda xizmat qiladi"³⁹.

Erkin A'zaming ham xuddi shu turga oid suhbatlari ancha-munchani tashkil qiladi. Bu suhbatlar nafaqat adabiyotga qiziquvchilar, balki keng kitobxon, gazetxonu jurnalxonlar orasida ham sevib o'qiladi. Buning sababi esa suhbatlar oddiyligi, samimiyligi, qolaversa, hamma uchun qiziq bo'lgan mavzularda ekanligidir.

³⁹ Eshbek T. "Badiiy publitsistik janrlar". Ma'ruzalar matni 43

Yozuvchining aksariyat suhbatlari tabiiyki, adabiyot mavzusida. Masalan, "Nosoz arava qachon yuradi" (suhbatdosh G.Sattorova), "Qalamdan boshqa qurolim yo'q" (suhbatdosh S.Quronov), "Asosiy mashg'ulotim – adabiyot, ammo o'z o'zidan kinoda chopdi" (suhbatdosh M.Qo'chqorova), "Yozuvchilik qismati, Nobel mukofoti, mo'jiza va boy berilgan fursat haqida" (suhbatdosh S.Kamol) kabi suhbatlari shular jumlasidandir. S.Kamol bilan bo'lgan suhbatda yozuvchi mustaqillik yillari adabiyotida kimlar e'tirofga loyiq asarlar yaratgani haqida shunday fikrlarni bildirib o'tgan: "Oxirgi yigirma yilda Shukur Xolmirzayev, Xurshid Do'st Muhammad, Hamid Ismoil, Sharof Boshbekov, Abduqayum Yo'ldoshev, Shoyim Bo'tayev, Nabi Jaloliddin, Luqmon Bo'rixonning yaxshi asarlarini o'qidim..."

Har bir yozuvchi kichik hikoya yozadimi, kattaroq qissa, romanmi, albatta, yangi gap aytishi kerak. Aslida, yozish – ko'ngil mayli. Yozuvchi shoiridan uni yoz, buni yoz deb talab qilish – ijod erkinligining muqaddas tamoyiliga zid. Ijod ahliga faqat bitta talab qo'yilishi mumkin: nimani yozsang yoz, ammo toza va halol yoz!"⁴⁰

Bu kabi fikrlar adabiyotshunos olimlar, matbuotchilar, yozuvchilar, shu bilan birgalikda adabiyotga qiziquvchi har kim uchun qiziqarli bo'ladi, albatta. O'z davri adabiyoti haqidagi fikr har qanday zamon uchun ham dolzarb bo'lib qoladi.

Suhbat janrining nazariy asoslariga to'xtaladigan bo'lsak, quyidagicha fikrlarga duch kelamiz.

"Suhbat ikki va undan ortiq shaxsning o'zaro mulohazasidir. Mulohazalar turli xarakter va yo'nalishda bo'lishi mumkin. Adabiyot haqida, san'at haqida ikki kishi (olim va adib, tanqidchi va shoir) aro kechuvi suhbat tanqidchilikning go'zal va qiziqarli shakllaridan biridir. Suhbatda bir-birini tushunish yoxud prinsipial ravishda bir-biri bilan kelisha olmaslikdan qat'iy nazar, unda mavzuni chuqur idrok va his eta olguvchi mutaxassislar ishtirok etadi.

Yozuvchi bilan tanqidchi, munaqqid bilan shoir, dramaturg bilan olim o'rtasidagi suhbatda adabiyot, ijodning nozik muammolari, bahsli nuqtalari

⁴⁰ Yozuvchilik qismati, Nobel mukofoti, mo'jiza va boy berilgan fursat haqida/Erkin A'zam badiiy olami. 260-bet.

yoritiladi. Adabiy asar, adabiy jarayon, ijodiy laboratoriya haqida jamoatchilikka, mutaxassislarga yangi ma'lumotlar beriladi, u yoki bu masalaga mustaqil nuqtayi nazar ilgari suriladi. Suhbat adabiy tanqidning alohida bir janri sanalib, o'ziga xos tabiatga va xususiyatlarga ega. Unda ikki suhbatdosh-yozuvchi va tanqidchining yoxud yozuvchi – yozuvchi, munaqqid – tanqidchi qiyofasi, qalbi, fikrlash tarzi, ma'naviy dunyosi, didi yaqqol ko'rinib turadi. Mulohazada suhbatdoshlarning adabiyot haqidagi qarashlari, fikrlashlari, badiiy va ilmiy tafakkur tarzi, adabiy jarayonga badiiy asarga adabiy muammolarga munosabati, estetik aqidalari yorqin namoyon bo'ladi. Suhbat jarayonida mujmal tushunmovchiliklarga o'rin qolmaydi, keskin munozaralar haqiqatning ko'zini ochishga yo'naltiriladi. Ba'zida suhbatdoshlarning qarashlari bir-biriga to'g'ri kelmasligi, ular bir birini rad etishi mumkin"⁴¹. E. A'zam suhbatlari "Ertalabki xayollar" to'plamida alohida bob ko'rinishida berilgan. Bu suhbatlar turli mavzularda bo'lib, jamiyat hayoti, ma'naviyat, siyosat va adabiyot masalalarini yoritadi. Suhbatlarni mutolaa qilgan kishi yozuvchining fikri bilan tanishadi xuddi u bilan suhbatlashgandek bo'ladi. Shu jihat bilan bu janr yoqimli va o'qishlidir. Hayotni adabiy-badiiy nuqtayi nazardan yoritishga xizmat qiluvchi badiiy publitsistika ham o'ziga xos janrlarga egadir. Bular lavha, ocherk, esse, xotira, portret kabilar bo'lib, ular qatoriga hajviy publitsistikaga oid bo'lgan felyeton, pamflet kabi janrlar ham kiradi. Shu bilan birlikda hajviy publitsistika axboriy va tahliliy publitsistika janrlaridan ham (hajviy xabar, hajviy maqola va b.) foydalanishi mumkin.

Biz so'z yuritayotgan Erkin A'zam publitsistikasida ham yuqorida aytilgan publitsistik janr namunalari uchratishimiz mumkin. Jumladan, portret va xotiralar ijodkor publitsistikasining salmoqli qismini tashkil qiladi. Bu xotira va portretlar adibning zamondoshlari, yaqinlari, do'stlari haqida bo'lib, ushbu portretlarga badiiy tarzda mavzuga mos sarlavha tanlangan. "Biron-bir shaxs hayoti va faoliyatini atroficha yorituvchi hujjatli yoki memuar ocherk tipidagi asarlar ham analogiya asosida ba'zan portret deb ataladi (mas., Ajoyib kishilar hayoti nashr turkumidagi asarlar). Shuningdek, tanqidchilikda keng tarqalgan yozuvchi hayoti va ijodini

⁴¹ Nazarov B. va b. O'zbek adabiy tanqidchiligi tarixi. Darslik Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – T.: 2012. 422-bet.

yorituvchi adabiy tanqidiy asarlar janri adabiy portret deb belgilanib, muomala amaliyotida ko'pincha portret deb yuritiladi"⁴². Erkin A'zam portretlari adabiyot qoidalariga har jihatdan to'g'ri keladi. "Halollik va shijoat", "Jasur posbon", "Umr bo'yi hamnafas", "Ibrat", "Butunlarning butuni", "Og'ir qog'oz zargari", "Tafakkur"ning domlasi", "Pichirlashni bilmagan odam", "Avliyodan kam emas", "Do'rmon asiri", "Adabiyotning mardikori", "Umr alanga", "Yozuvchining yozuvchi o'g'li", "Otao'g'li", "Yaxshilik qilu suvga ot" kabi bir qancha adabiy portret va xotiralar Erkin A'zam qalamidan chiqqan va o'z o'quvchilarini topgan ijodiy ishlardir. Biz sanagan portretlar asosan adbining ustozlari – Abdulla Qahhor, Asqad Muxtor, Said Ahmad, Ozod Sharofiddinov, Shukur Xolmirzayev, bundan tashqari boshqa zamondosh ijodkorlar – Abdug'afur Rasulov, Mashrab Boboyev, Xabibulla Qodiriy, Murod Hamroyev kabi ijodkor va olimlar haqida.

Portretlar bir shaxs (ijodkor) hayoti va faoliyatini o'rganishda, xususan biografik metodda katta samara beradi. Shu jihati bilan ham portret janri o'z o'quvchilariga ega. Erkin A'zam portretlari ham har jihatdan qiziqarli va o'qishli. Portretlar yaratishda ijodkor o'z uslubiga xos tarzda qisqalik va aniqlikka e'tibor qaratadi. Boshqa tomondan esa yumoristik kayfiyat uyg'otadigan so'zlarni qo'llaydi, bu bilan o'quvchida o'zgacha ko'tarinki ruh paydo qiladi. Shunday bo'lsa-da, o'z shioriga sodiq qolgan holda samimiylilik va to'g'rilikdan chekinmaydi.

E.A'zam publitistikasiga xos janrlardan yana biri **adabiy qaydlar** hisoblanadi. Bu janr haqida biror adabiyotshunoslikka oid ilmiy asarda ma'lumotlar uchratmadik. Na adabiyotshunoslik lug'atida, na adabiyot nazariyasiga oid biror kitobda bu haqda ma'lumot bor. Shundan kelib chiqqan holda adabiyotga oid qayd qilingan fikrlar, qarashlar bayon etilgan janr deb xulosa qilishimiz mumkin bo'ladi. Chunki har bir adabiy qayd biror adabiy hodisaga bag'ishlanadi. Adabiy qaydlarga ham xuddi maqola kabi sarlavha qo'yilgan, shaklan ixcham, qo'yilgan masalaga aniq yondashilganligi bilan ajralib turishini aniqladik.

⁴² Quronov D. Mamajonov Z. Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. -T.: "Akademnashr". 2013. 227-bet

Janr nomidan anglashilib turgan adabiyotga aloqadorlik adabiy qaydlarning sarlavhasidanoq ko'zga tashlanadi. "Hikoya, hikoya...", "Asarning qontomiri", "Kitob chiqqach", "Assalom, ustoz Cho'lpon!", "Qachon o'zbekcha gapiramiz", "Hikoya – gapning indallosi", "Qissa – romandan hissa", "So'z, harakat va ehtirolar birligi", "Ish kitobxonlikdan boshlansa" kabi nomlardan ko'rinib turibdiki, adabiy qaydlar haqiqatdan ham adabiyot va til masalalariga bag'ishlangan.

Publitistik miniyaturalar deya nom olgan janr ham Erkin A'zam ijodida uchraydi. "Jannat o'zi qaydadir" kitobida bir talay publitistik miniyaturalar keltirilgan. Har bir miniyatura insonning insoniylik vazifalarini eslatib turgandek, odob-axloq, ma'naviyat me'zonlaridek go'yo. Erkin A'zam mustaqilligimizning 11 yilligi munosabati bilan yozilgan "Shoshilmasdan shoshiling" miniyaturasida quyidagi fikrlarni bildirib o'tgan: "Istiqloq yillaridagi o'zgarishlar asrlarga tatigulikdir" – degan muqoyasa birovlariga balandparzov mubolag'adek tuyulishi mumkin. Darhaqiqat, besh, o'n yillik davrni qanday qilib yuz yilliklarga tenglashtirib bo'ladi? Gap shundaki, tarix g'ildiragi hamisha bir maromda aylanmaydi. Shunday zamonlarni bilamizki, go'yo odamzot asrlik uyquga ketgandek, go'yo o'sha muddat tarix silsilasida butunlay bo'lmagandek. Na ijtimoiy-siyosiy hayotda bir o'zgarish bor, na ilm-u fan yoki madaniyatda... O'tgan o'n bir yil mobaynida vatanda kechgan o'zgarishlar har birimizning hayotimizda aksini topdi. Demak, vatan bilan qadam baqadam biz ham o'sdik, biz ham o'zgardik. Ta'bir joiz ko'rilsa – umrimiz, taqdirimiz boyidi. Hayoti zamon dolg'alaridan chetda, bir tekis, ezgulik kiroyi voqealardan xoli kechgan odam naqadar qashshoq! Lekin biz orzu qilgan jamiyat o'z-o'zidan barpo bo'lmagiligi shu vatanning fuqarosiman degan har bir inson teran, anglamog'i kerak. Uni loqayd tomoshabinlar mamlakati emas, chinakam ijodkorlar mamlakatiga aylantirish uchun baqadri hol harakat qilmog'i dardkor. Chetda turgan odam... chetda qolib ketaveradi. Shoshilmasdan shoshilaylik, aziz zamondosh! Toki shiddat zamoni "attang" zamoniga aylanmasin"⁴³. O'zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyid bu miniyatura haqida: "Shu qisqagina parchada adibning ijtimoiy tutumi,

⁴³ A'zam E. Jannat o'zi qaydadir: hikoyalar, kineqissalar, dramatik asar va publitistik miniyaturalar. -T. Sharq, 2007. 270-bet

fuqarolik tamoyili ko'klam havosidek ufurib turibdi. "Jannat o'zi qaydadir" kitobining "Publitsistik minyaturalar" faslida alohida jamlab borilgan "Buyuk umidlar pallasi", "Vatan qanday yuksaladi", "Inson o'zing", "Jahon keng", "Shukr-u qanoat", "Uyat bo'ladi", "Savobning yo'li – pinhona" singari bitiklarning nomlanishi ham bugungi hayot, burch va e'tiqod, insoniylikni oliyjanoblikning sarlavhalariga o'xshaydi. "Yuzga kirish... shartmi?", "Kitob urmasin", "Jannat qidirib", Ko'z-ko'z qilmang – ko'z tegar", "Zarchopon", "Yalash boshqa, siylash boshqa", "O'zingiz ham o'qiganmisiz?", "Andishasiz andishalar". "Ko'lankasi maydonlar" minyaturalarida esa muallif sal keskinroq ketgandek tuyulsa-da, bularda ham yuqorida qayd etilgan maqsad-muddao, ezgu niyat, insoniylikka da'vat mujassam ifodasini topgan", – deya munosabat bildirgan⁴⁴.

Yuqorida Sirojiddin Sayyid tilga olgan publitsistik minyaturalar "Ertalabki xayollar"da "**Fiqralar**" nomi ostida birlashtirilgani e'tiborimizdan chetda qolgani yo'q. Demak, fiqralar va publitsistik minyaturalar bir janr deb olishimiz mumkin.

Yana bir janr borki, uning ilk ko'rinishlari qadimdan mavjud bo'lib, bizga "Sayohatnomalar" nomi bilan tanish. Erkin A'zam publitsistik asarlari orasida **safarnomalar** deb atalgan janr ostida birlashtirilgan publitsistik asarlarni uchratishimiz mumkin. Bu xuddi ocherk janrga o'xshab ketadi va uning xususiyatlarini namoyon qiladi. Safarnomalarda adib o'zi borgan, ko'rgan mamlakatlarni tasvirlaydi shu bilan birgalikda, muallif o'zi tasvirlayotgan voqea-hodisaga shaxsiy munosabatini ham bildirib o'tadi. Biror jarayon yoki hodisani tasvirlar ekan unga xohlaganicha badiiy bo'yoqlar beradi. Yozish jarayonida fikrini erkin bayon qiladi, qoliplangan so'z va iborlardan iloji boricha uzoqqa qochadi. Masalan, "Mehmonlar esa, garchi musulmon qavmidan sanalsalar-da, xuddi o'chakishgandek, bir tekis bo'yinbog' taqib olgan edilar. Mezbom taraf deyarli taassur bildirmagan bo'lsa ham (Bandasi bag'rikeng bo'lmog'i darkor! Yoki bularning bo'lgan turgani shu deb o'ylashdimikan?) bo'yindagi shu bir parcha latta savil ko'p joylarda jonga ora kiradi. Asli bir haftalarga yetgulik, lekin ikki kun ichida bajarilmog'i shart bo'lan yugur-yugur tadbirlarga kechikib borgan odam

⁴⁴ Erkin A'zam badiiy olami. -T.: Turon zamin ziyo, 2014. 195-bet.

sira ko'chada qolgani yo'q – xavfsizlik xizmatining soqchisi maxsus ruxsatnomangizni surishtirmayoq, bo'yningizga bir nazar tashlab oladi-yu, uncha-muncha majlis-mashvaratga yo'lni kushod qilaveradi. O'zginang boixtiyor boshingni sitirmoqqa solibsan, tag'in seni tutqun etmoqdan ne naf, deganimikan bu? Har kallada – bir xayol. Mayli Xudo xayrini bersin"⁴⁵. "Tehrona qo'rquv yo'q" deb nomlangan safarnomasidan olingan ushbu parchada yuqorida aytib o'tgan xususiyatlarimizni ko'rish mumkin.

Publitsistika turlari va janrlarining xilma-xilligi uning ijtimoiy hayotni keng va har tarfлама aks ettirishdan iborat vazifasidan kelib chiqadi. Publitsistika orqali insoniyat o'zini o'rab turgan tashqi dunyodan xabardor bo'ladi, uni angelaydi va o'z manfaati yo'lida foydalanadi. Binobarin, publitsistika insoniyatning muhim ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ijodiy quroli, yashash vositasi hisoblanadi. Insoniyat har tarfлама taraqqiyotga erishgan hozirgi davrga kelib matbuotning, publitsistikaning o'rni va ahamiyati tobora oshib bormoqda.

Publitsistika – shu kungi voqea, hodisa va muammolarni shu kungi jamiyatga, o'quvchilarga yetkazish, jamoatchilik fikriga havola etish, bu fikrni shakllantirish va nihoyasiga yetkazish demakdir. Jamoatchilik fikrisiz, ko'pchilikka doir muammo va masalalarni ko'tarib chiqishlarsiz matbuot materiali hech kimga manzur bo'lmaydi, uni hech kim o'qimaydi. Badiiy adabiyotdagi jamoatchilik fikridan farqli o'laroq publitsistikadagi jamoatchilik fikri ba'zan to'g'ridan to'g'ri, badiiy publitsistikaga oid janrlarda esa ma'lum darajada badiiy vositalar orqali ifoda etiladi.

Xulosa qilib aytganda, Erkin A'zam publitsistikasi janrlarining imkoniyatlari keng. Turli janrlarda yaratilgan asarlari mavjud. Har bir janr o'ziga xos bo'lgan xususiyatga ega bo'lib, har birining o'zgacha jozibasi, yozilish uslubi va shakli bor.

⁴⁵ A'zam E. Ertalabki xayollar "O'zbekiston" NMIU, -T.: 2015. 97-bet.

ERKIN A'ZAM PUBLITSISTIKASIDA KINOYA

Har bir davrning o'z belgilari bo'lganidek, barcha adabiy davr yozuvchilarining ham umumiyliigi, o'xshash jihatlarini bisiyor. Adabiyotimizga kirib kelgan 70-yillar avlodi ham o'z uslubiga o'z o'ziga ega avlod bo'ldi va bugungi kun o'zbek adabiyotining ustunlari bo'lib turibdilar. Bu avlod haqida N. Shukurov va I. Hasanov o'z maqolasida shunday yozadi: "O'zbek nasri adabiyot maydoniga 70-yillarning oxiri, 80-yillarning boshida yoshlikning o'zidek beg'ubor, samimiy, ta'bir joiz bo'lsa, "yo'nilmagan" tabiiy ovoz bilan dadil kirib kelgan iqtidorli yoshlar bilan haqli ravishda faxrlansa arziydi. Nasrimiz bu kenja avlodining voqealikning o'ziga xos yo'sinda poetiklashtirish yo'lidagi izlanish va intilishlari, ayniqsa, e'tiborni tortadi"⁴⁶. Maqola mualliflari N. Qobul, Erkin A'zam, M. M. Do'st, T. Murod, X. Sulton, A. Dilmurod kabi nosirlar ijodining o'ziga xos jihatlarini haqida to'xtalib o'tadi. Sanab o'tilgan adiblar ichida Erkin A'zam o'z uslubi, o'z ovozigaga ega ijodkorlardan hisoblanadi.

Erkin A'zam asarlari o'ziga xos yumoristik bayon uslubi, kinoyali tili, kutilmagan badiiy yechimlarga egaligi bilan ajralib turadi. Yozuvchining insonga xos eng chigal jihatlarini ochiq ko'rsatmay, imo-ishora orqali aks ettirishi uning asarlari ta'sirchanligini oshiradi. Erkin A'zam qissa va hikoyalarda oddiy va to'pori, boshqalarga o'xshamaydigan, dardu tashvishlari, shaxsiy kechinmalari bilan yaqqol ajralib turadigan badiiy xarakterlarni yaratgan. Xarakterlar falsafasini yoritish, uslubiy taranglik, psixologik tahlilning kuchliligi, asar syujetining xarakterlar asosiga qurilishi, voqealar o'rtasidagi bog'liqlikni obrazlar, detallar orqali ifodalash, muallif va personaj nutqining yaqinligi, psixologizm va falsafiylikning mushtarakligi Erkin A'zam badiiy uslubining asosiy xususiyatlari hisoblanadi.

Erkin A'zam ijodiga xos bo'lgan kinoya haqida O. Shofiyev shunday deydi: "O'tgan asrning 70–80-yillar adabiy avlodiga mansub ijodkorlar, xususan, ayrim nasrnavislar ijodida kinoya yetakchi estetik hodisaga

aylandi. Ayniqsa, bu Murod Muhammad Do'st, Erkin A'zam, Ahmad A'zam ijodida bosh konsepsiya sifatida namoyon bo'ldi"⁴⁷.

Ma'lum bir ijodkor turli janrlarda, turli adabiy turlarda, turli shakllarda asar yaratmasin uning o'zigagina xos bo'lgan xususiyati har bir asarida aks etib turishi tabiiy holat. Biz Erkin A'zam badiiy nasriga xos bo'lgan kinoyaning publitsistikasida aks etishi haqida fikr yuritamiz.

Adabiyotshunoslik lug'atida kinoya terminining ikki xil ma'nosi izohlangan bo'lib, biz so'z yuritayotgan kinoya quyidagicha ta'riflangan: "Hozirgi adabiyotshunoslikda ironiya terminining muqobili sifatida faol qo'llanadi. Ko'chim turi sifatida kinoya so'z yoki birikmani asl ma'nosidan boshqa, teskari ma'noda qo'llash demakdir. Metafora hamda metonimiyaga ko'chimning asosiy turlari sifatida qarab, boshqa ko'chim turlarining ulardan kelib chiqqani nazarda tutilsa, kinoyani metafora tipidagi ko'chim, ya'ni "teskari o'xshatish" asosidagi ma'no ko'chishi deyish mumkin. Mas., A. Qodiriy Kalvak maxsumning badbaxsharaligiga ishora qilib uni "husni Yusuf" deb ataydiki, bu mohiyatan teskari o'xshatishdir. Biroq kinoyaga faqat ko'chim turlaridan biri sifatidagina qarash munozarali masala. Jumladan, ko'chimning o'xshatish obyektisiz ham namoyon bo'la olishi uni boshqa ko'chim turlaridan farqlaydi. Oddiygina "yaxshi" degan so'zni teskari ma'noda qo'llash uchun ohangni o'zgartirib aytish kifoya yoki "Lolazor" (M. Muhammad Do'st) romanida sobiq Ittifoq rahbari "KATTA PAXTAKOR" deb ataladiki, bunda allyuziya orqali ma'no ko'chiriladi. Ko'chim so'z yoki so'z birikmasini ko'chma ma'noda ishlatishni nazarda tutadi, kinoya esa modalik ifodasi sifatida tilning barcha sathlarida va shu sath unsurlari (tovush, intonatsiya, so'z, jumla va h.) vositasida ifodalanishi mumkin. Mas., Kinoya nafaqat so'zni teskari ma'noda qo'llash, balki jumlaning kinoyaviy ma'no ifodalaydigan tartibda tuzish va shunga mos ohang yordamida ham yuzaga chiqarilishi mumkin. Bu holda stilistik figura sifatidagi kinoya haqida gapiriladiki, uning bir ko'rinishi sifatida antifraza ko'rsatilishi mumkin"⁴⁸. Kinoya atamasi ironiya va antifraza atamalarini bilan ma'nodoshlik kasb etadi. Biroq o'zbek tilida kinoya birligi ko'proq

⁴⁷ Shofiyev O. Erkin A'zam nasri badiiyati (kinoya va obraz), monografiya. – T. 2019. 26-bet.

⁴⁸ Quronov D. Mamajonov Z. Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T. "Akademnasir". 2013. 132-bet.

ishlatiladiki, uning o'zbek tiliga mutlaq o'zlashganligi, ironiyaning olimna sifatida saqlanganligi, antifriza esa kam iste'molli bilan xarakterlanishi ular sirasida kinoyaning mutlaq ustuvor termin sifatida yashovchanligini ta'minlaydi. Bu masalaga ham alohida to'xtalga M. Sheraliyeva shunday xulosaga keladi: "O'zbek adabiyotshunosligidagi "kinoya" istilohi rus va boshqa jahon xalqlari adabiyotshunosligidagi "ironiya" atamasiga muqobil tarzda qo'llanadi. Ironiya subyektning bilib bilmaslikka olishga asoslangan nuqtayi nazarini bildiradi. Kinoyaning tor va keng ma'nolari farqlanadi. Tor ma'noda u ko'chim va antifrizisni, keng ma'noda voqelikka yoki uning bir qismiga (masalan, ayrim qahramonlarga) g'oyaviy-hissiy munosabatni anglatadi"⁴⁹.

Kinoya nafaqat komik yoki tragiklik kasb etadi, balki hazil, ayanchli, qo'pol hazil yoki g'am-g'ussali bema'nilik tomon tortadi. Hayotga qiziqish munosabati bilan kinoya hafsalasizlikdan tajovuzkorlik va g'alayongacha, ohangni quvnoqlikdan almashtirib, yengil hazilni satira va sarkazmgacha yetkazadi.

Nazar tashlasak adib ijodida haqiqatdan ham kinoya ko'p uchrashini ko'ramiz. Oddiygina asar nomlarida qo'llaniladigan ismlarda ham kinoya qo'llanganligi yaqqol sezilib turadi. Erkin A'zam publitsistikasida kinoya yuqorida aytilganidek maqolalar nomidanoq ko'zga tashlanadi. Masalan, "Ertalabki xayollar" asarida II bo'lim "Shap-shap deguncha..." deb nomlanadi va bu bo'limdan juda kuchli tanqidiy va kinoyaviy kuch bilan sug'orilgan fiqralar joy egallagan.

Mundarijani qaragandayoq fiqralar sarlavhasidagi achchiq kesatiq-kinoyani anglamaslik mumkin emas. "To'ymas", "Zarchopon", "Yalash boshqa, siylash boshqa", "Andishasiz andishalar", "O'zingiz ham o'qiganmisiz", "Hoziriyar", "Ko'lankasi maydonlar", "Namkashlik", "Gar-gar"chilik", "Shirin zamonim mening", "Farqi bor! Bor!" kabi nomlarni o'qishingiz bilan buning tagida zaharxanda borligi, kinoya qilinayotganligi seziladi.

Erkin A'zam publitsistikasida sarkazmlar ko'plab uchraydi. Masalan, yaqinda London shahriga yangi hokim (mayor) saylandi. Qachonlardir

Pokistondan ko'chib kelgan oilaning farzandi ekan. Lekin Angliyada tug'ilib o'sgan, bir qarashda, inglizdir u, balki. Xullas, Sodiq Xon janoblarning musulmon ekani, siyosiy-ijtimoiy qarashlari, hammasini butun dunyo erinmay erinmay muhokama qildi-da, o'ziyam. "Mana, demokratiya, inglizlar diyorida pokistonlik hokim saylandi, biz taraflarda ham demokratiyaning bu bosqichlariga erishilsa edi", deya fikrlovchilar orasida kamina ham bor edi. To'g'risi-da, hokimlar bizda ham saylansa nima qilar ekan? Har qanday hokimlikka da'vogar saylovda qatnashsa, o'z dasturini ishlab chiqib, xalqqa taqdim etsa...

Erkin A'zam bu haqda chapancha, hamma tushunadigan bir misol bilan javob yozgan ekanlar: "Masalan, viloyat hokimi lavozimiga kelib chiqishi har joydan bo'lgan uch kishining, deyluk, boysunlik, sherobodlik va sho'rchilikning nomzodi qo'yildi. Saylov chog'i, ishonavering, boysunlik deputatlar – boysunlik nomzodga, sherobodlik – sherobodlikka, sho'rchilik esa, albatta, sho'rchilikka yon bosadi, o'shanga ovoz beradi. Natijada viloyatga emas, Boysunga, Sherobodga yoki Sho'rchigagina hokim saylangan bo'lib qoladi. Elning orasi buziladi, tarfakashlik, mahalliychilik battar avj oladi. Demak, hozircha sabr qilib turgan ma'qul".

"Vatan mas'uliyati" deb nomlangan maqolada ham bir talay kinoya, kesatiqlar ko'zga tashlanadi, mana shulardan biri: "Umri dolg'ali zamonga to'g'ri kelganlar xushbaxtdir". Qayerdadir o'qiganim bu hukmnamo fikr ko'p vaqt menga erish, baxstlab bo'lib tuyulgani rost. Axir, Xudo ato etgan qisqagina umri mobaynida inson o'ziga o'xshagan **jonzotlar** o'ylab topgan kapitalizm, sotsializm, boringki, ana, "**odambashara**" sotsializm davrida kun kechiraman, deya muqarrar ahd bilan dunyoga kelmaydi-ku!"⁵⁰

Ushbu parchada ikki o'rinda kinoya ishlatilgan, birinchisi insonga nisbatan jonzotlar atamasining qo'llangani, insonga nisbatan jonzot atamasi ishlatish doimiy emas, jonzot so'zi aksariyat holatda hayvonga nisbatan qo'llanadi. Insonga nisbatan esa mavjudot so'zi ishlatiladi. Undan tashqari SSSR deb atalgan ulkan davlatning boshqaruvchilari sabab xalqning qanchadan qancha ziyoli qismi qirilib ketdi, qanchasi o'zligidan mahrum bo'lib, umrini puch g'oyalarga xizmat qilishga sarflab yubordi. Balki

⁴⁹ Шералиева М. Хозирги ўзбек наслида кино. Монография. – Т.: Академаштр, 2016. – Б. 36.

⁵⁰ A'zam E. Ertalabki xayollar. "O'zbekiston" NMU, -T.: 2015. 11- bet.

shuning uchun ham adib jonzot soʻzini insonga nisbatan qoʻllagan boʻlsa, ehtimol.

“Odambashara” soʻzini butun boshli davlat gʻoyasiga nisbatan qoʻllash ham kulgi qoʻzgʻaydi, shu bilan birgalikda fikrlashga undaydi. Haqiqatdan ham kommunizmga qadar yoʻl boʻlgan sotsializm insonlar nisbatan yaxshi yashaganliklari keyinchalik ayon boʻldi.

“Dohiyparastlik dardi” deb nomlangan maqolada ham kinoya, kesatiq, pichinglar yetarli darajada qoʻllanilgan. Qoʻllangan kinoyalar ichida eng taʼsir doirasi keng boʻlganini quyidagi parchada koʻrsatishga harakat qilamiz:

“Hamon oʻtmishni qoʻmsab, balki xavotir bilan (“Bilib boʻladimi, zamon aylanib, yana...”) yashayotgan **hurmatli** zotlar! Bilib qoʻying, endi zamon aylanmaydi. Aylansa ham – siz oʻylagan, siz qoʻrqqan tomonga qarab emas! Dadillik bilan yurtimizni dohiy-u dohiychalardan tozalayvering! Aks holda bunday katta-kichik, doʻst-dushman dohiylarga sajda qilib yuraversak, **mustaqil** emas, bir umr **MUSTAQUL** boʻlib qolaveramiz, alhazar!”⁵¹

Bu yerda birinchi ajratib koʻrsatilgan hurmatli soʻzi qoʻrqoq insonlarga nisbatan ishlatilgan boʻlib aks maʼno, yaʼni hurmating yoʻq degan maʼnoni ifodalaydi. Mustaqul deb yasalgan soʻz esa adibning soʻz tanlashda naqadar usta ijodkor ekanligidan dalolat beradi. Muallif soʻz tanlashda zakkiylik qiladi, nutq jarayonining oʻzida yangi soʻz hosil qiladi, bu soʻz esa soʻzlanayotgan jumlaning badiiy qiymatini oshiradi, nuqtaga borib tegadi. Ohangdoshlik asosida yasalgan soʻzning oxirgi boʻgʻinidagi “qul” soʻzi asosiy urgʻuni oladi va adib aytmoqchi boʻlgan fikrni toʻlaonli ifodalaydi.

Erkin Aʼzam ijodida kinoyaning turfa xillari ucharaydi, baʼzilari shunday topilmaki, boshqa joyda, boshqa ijodkor asarida topib boʻlmaydi. Tadqiqimiz davomida kuzatdikki, adib sheva soʻzlarini ham turli oʻrinlarda qoʻllaydi va bu orqali turli maʼnolarni yuzaga chiqara oladi. Masalan, “Tilda emas, dilda boʻlsin” deya nomlangan maqolada adib doim bir xil uslubda, bir xil qolipdagi gaplarni yodlab olgan, kamiga “ikkinchi ona tili”da “sayraydigan” bilagʻon, notiqarni **“Oʻytqich”** deb ataydi. Oʻytqich

deganining oʻzini ichkilik ichuvchilar davrasidan oladi-da, bu yozda qoʻllaydi. Hammaga maʼlum, hammaning medasiga tekkan yodlangan gapni doim xoʻja koʻrsinga takrorlab yuradiganlarga boplab topilgan nom.

Erkin Aʼzamning “Choʻkayotgan kemaga marsiya” deb nomlangan maqolasi nomining oʻziyoq kinoyaviy maʼno berib turibdi. Maqolada Oʻzbekiston yozuvchilar uyushmasi faoliyati kulgi va achinish munosabati bilan tanqid qilingan. Yozuvchi, shoirlar, adabiyotchilarning oʻz vazifalarini emas, boshqa mantiqsiz ishlar bilan shugʻullanib yurganligini koʻrsatib berishga harakat qilgan.

“... Yozuvchilar uyushmasi atalmish bu dargohda bir narsa haqida deyarli gap boʻlmadi. Adabiyot haqida. U toʻgʻrida gap ketganda esa, adabiyot bir chetda qolib, uyushma minbari nizo, intiqom, haqorat minbariga aylantirildi. Oʻrischa aytganda – **“Борьба идей”** emas, **“борьба людей”** boʻldi.

Kecha ustozlarimizning biridan “Qurultoyda soʻzga chiqasizmi, domla?” deb soʻzraganimda, **“Chiqsam, adabiyot haqida gapiraman-da,** – dedilar u kishi oʻksinib. – Hech kim eshitmaydi”⁵². Adib ijodida kinoyaning uchrashi borasidagi quyidagi fikr ham asosli: “70-80-yillar adabiy avlodiga mansub Erkin Aʼzam ijodining mehvarini, leytmotivini kinoyaviy uslub tashkil qiladi. Erkin Aʼzam ijodida kinoya va uning badiiy shartlilik vositalari hisoblangan parodiya, paradoks, grotesk kabi turlari keng uchraydi”⁵³.

Taniqli olim Marhabo Qoʻchqorova Erkin Aʼzam ijodidagi kinoyaviylik haqida quyidagi fikrlarni bildirib oʻtgan: “... Erkin Aʼzam oʻzining qator hikoyalar, qissalar va romanida tizimli ravishda kinoyaviy obrazlar galereyasini yaratdi. Adib kinoyaviy obraz, kinoyaviy syujet qurilma, kinoyaviy badiiy tasvir yaratishda sarkazm, mubolagʻadorlik (grotesk, giperbola), parodiya, paradox, kulgi (uning xilma-xil turlari), soʻz oʻyinlari (kalambur – omonimiya, polisemiya, tovush ohangdoshligi), absurd kayfiyat, laqab qoʻyish, sir saqlash, oʻz-oʻzini tahlil qilish samoanaliz), oʻz-oʻziga tanqidiy koʻz bilan qarash (samoironiya), uchlik formula, diologizm va boshqalardan umumli foydalandi. Shuningdek, Erkin

⁵¹ Aʼzam E. Ertalabki xayollar. “Oʻzbekiston” NMIU, -T.: 2015. 251- bet

⁵² Shofiyev O. Erkin Aʼzam nasri badiiyati (kinoya va obraz), monografiya. -T.:2019. 52-bet

A'zam sarkazm san'atiga xos niqobli kishilar obrazi va parodiyaviy-kinoyaviy obraz yaratish yo'lidan bormoqda. Turk satirik yozuvchisi Aziz Nesin hikoyalarda ham soxta kiborlikni fosh etish motivi bor. Bu ikki ijodkor nasrini qiyosiy-tipologik planda tadqiq etish qiziqarli ilmiy kuzatuvlarga asos beradi. Bu tipdagi obrazlar tipiklashtirilgan holatda yaratiladi. Ularning nomlari niqobli kishilarning xarakter, dunyoqarashi va nuqsonlarini aks ettirib turadi. O'zbek adabiyotshunosligida kinoya va unga xos badiiy shartlilik vositalarini o'rganish uchun Erkin A'zam nasri behad boy material beradi⁵⁴.

Olima ta'kidlaganidek, Erkin A'zam nasri kinoya vositalarini o'rganish uchun katta manba bo'la oladi. Adabiyotshunoslarimiz tomonidan o'rganilgan va tadqiqotlar olib borilgan adibning nasriy asarlari – hikoya, qissa, kinoqissa, drama va romanida kinoyaning qo'llanishi haqida bir qator tadqiqotlar bor, ammo publitsistik asarlarida kinoyaning qo'llanishi yuzasidan biror bir tadqiqotni uchratmadik. Fikrimizcha, Erkin A'zamning publitsistikasida kinoyaning ishlatilishi mavzusida yaxshi bir tadqiqot ishi olib borish mumkin.

ERKIN A'ZAM PUBLITSISTIKASIDA TIL MASALASI

Har qaysi xalqning ona tili va adabiyoti uning milliy ruhi va o'zligining, madaniy-ma'rifiy olami, milliy g'oyasining asosi hisoblanadi. Ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniyning "Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadigan o'yinayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak – millatning ruhini yo'qotmakdur" degan hikmatli so'zlari ham bu fikrni yaqqol tasdiqlaydi.

Shuning uchun ham qachonki bosqinchi va istilochi kuchlar yurtimizni o'ziga qaram qilmoqchi bo'lsa, avvalo, uni o'z tili va dinidan, tarixi va madaniyatidan, milliy g'ururidan judo etishga uringan. O'lkamiz

⁵⁴ Erkin A'zam nasri va kinoyaviy badiiy shartlilik/Erkin A'zam badiiy olami. Ilmiy maqolalar va subhatlar to'plami. –T.: Turon zamin ziyo, 2014. 96-bet

qaramlik changaliga tushib qolgan istibod davrlarida ona tilimizning rivojlanish imkoniyatlari cheklab qo'yilgani hech kimga sir emas.

Til masalasi hamma davrlarda ham nozik masalalardan biri bo'lib kelganligi hech kimga sir emas, barcha davrlarda millatning tili masalasini o'z yelkasida ko'tarib chiqadigan ziyolilar bo'lgan. Yaqin o'tmishimiz va bugungi kunimizda o'zbek tili va adabiyoti uchun jon kuydirgan ijodkorlardan biri Erkin A'zam hisoblanadi.

Yozuvchining qator badiiy asarlarida tilimizning ahvoliga ishoralar bor. Masalan, "Bayramdan boshqa kunlar" asarida jamiyatda yo'qolib borayotgan odamiylik, milliylik xususiyatlari bilan birgalikda, til fojiasi ham mahorat bilan yoritib berilgan. Ijodkorning til masalasiga bo'lgan qarashlarini faqatgina bu asar, yoki adabiy asarlari bilan o'lchash xato bo'ladi, albatta. Erkin A'zamning boy publitsistik me'rosiga nazar tashlaydigan bo'lsak, uning tilga, adabiyotga bo'lgan munosabati qanday ekanligini bir qadar ko'proq ko'rish imkonimiz bor.

Erkin A'zamning til borasidagi publitsistik asarlari Sobiq Ittifoq mafkurasi hukmron bo'lgan yillarda boshlangan, shunday qaltis vaziyatda ham o'z tili uchun kurashish haqiqiy madlik namunasi bo'la oladi, nazrimizda. Mustaqillik yillaridan so'ng esa so'z erkinligi sharofati bilan bu xususdagi fikrlarini yanada teranroq bayon qilgan maqolalari bilan matbuotda ko'plab chiqishlar qildi.

Sof o'zbek tilida yozish, adabiy tilga qattiq rioya qilish, so'zlarni tejab ishlatish yozuvchining ijoddagi asosiy prinsipiga aylanib ulgurgan. Bu narsani uning shaxsiyatidagi haqiqatdan ham tilni sevish va hurmat qilish tuyg'usi bilan izohlash bo'ladi. Har bir yozganida, har bir suhbatida til haqida, adabiyot haqida kuyunib gapiradi. "Ertalabki xayollar" asarida turkumlab berilgan publitsistik asarlarini o'qir ekanisiz shu narsaga yana bir bora amin bo'ladi kishi. Aytib o'tgan asarimizni mutolaa qilgan Shohruxbek Olim o'z fikrini quyidagicha bayon qiladi:

"Yaqinda adabiyotimizning yirik namoyandasi G'afur G'ulomning 1924-1925-yillarda yozilgan hikoyalari turk tiliga tarjima qilishga to'g'ri keldi. "Ile, hikoya ekan-ku, bor-yo'g'i 3-4 betlik narsa, "shest sekunda o'girib tashlayman", deb, ishga o'tirdim. Har jumladan, desam, yolg'on bo'lar, har uch gapdan birida bugungi zamondoshimiz aniq izohlab

berolmaydigan soʻz chiqdi-yov. Oʻtgan asrning 20-yillaridan to hozirgacha tilimiz, qarang, qancha oʻzgarishlarni boshdan kechiribdi. Yangi tushunchalar, narsa-ashyolar deganday, oxir-oqibat, bor-yoʻgʻi yuz yillik tarixga ega matnlarimizni tushunishga qiyinaladigan ahvolga kelib qolibmiz. Yana bir savol: shoʻro davrida yozilgan maqolami, ilmiy risolami oʻqiganmisiz? Bir qarashda oʻzbekcha yozilgan, lekin u bugungi biz bilgan oʻzbekcha ham emas-da! Yana bitta holatni aytay, oʻtgan asrning toʻqsoninchi yillarida yurtimizdan boshqa oʻlkalarga ketganlarning oʻzbekchasini eshitsangiz, yana boshqacha. Endi 18-20 yoshlardagi yigʻit-qizlarning televizorlardagi burro-burro intervyusini bir tinglang. “Ayni mana shunday”, “takomillashtirish”, “balandroq koʻtarish”, “demak”... kabi soʻzlardan toʻxtovsiz jumalar qurib ketaveradi-yu, oʻz atrofida aylanib qoladi. Nega? Soʻz boyligida muammo bor. Tili – kambagʻal.

Balki, oshirib yuborayotgandirmiz, ehtimol, yangilashdir, lekin Erkin Aʼzamning “Ertalabki xayollar”ini oʻqir ekansiz, muallif sizni zamonlar osha u yoqdan, bu yoqqa sudrayotganga oʻxshaydi. Bir qarasangiz, Navoiylar qoʻllagan kalimalardan, bir qarasangiz, yanada qadimlardan kelayotgan eski turkiy soʻzlardan oʻrnaklar koʻrasiz. Eng qizigʻi, hammamiz bilgan soʻzlarning yanada xalqona ishlatilishi kishini matni beixtiyor kulimsirab oʻqishga undaydi. Masalan, militsiya idorasi – “melisaxona”, Yevropa – “Ovropa”, ayituvchi – “oytqich”, hamroh – “esh”, yaxshiroq – “behroq”, oʻrganish uchun – “oʻrgamchik”, kapital – “yotirim”. Bularni biz ham bilamiz-ku, degan fikr xayolingizdan oʻtishi tabiiy. Lekin, aytimg, qaysi birimiz va qayerda qoʻllaymiz bu soʻzlarni? Millatdoshlarimizning koʻpi hozircha bu soʻzlarni tushnadi, ular baʼzi shevalarimizda, ehtimol, hali ham faol isteʼmoldadir. Ammo yaqin orada butunlay unutilishi – turgan gap. Tilimizni unutayotganimiz yoʻq, qaytangga yanada yaxshiroq gapiryapmiz, adabiy tilimizda soʻzlaydiganlar ham son-sanoqsiz. Muammo shuki, momo-bobolardan qolgan kalima, ibora, maqollar, ha boringki, oddiy jumalarning koʻpi faol emas, bilamizu ishlatmaymiz, oʻqiyamiz yozmaymiz.

“Oʻzbekchani Erkin Aʼzamdin oʻrganish kerak!” Bu yerda muallifni yolgʻiz bir inson deb tushunmang. Buni Erkin Aʼzam va uning zamondoshlari, deya qabul qiling. Bu avlod – oʻzbekchani bobo-

momolar, ota-onalardan qolgan tiynatini, aka-uka, opa-singillardan kelayotgan tanbehu tazyiqona soʻzlarni, dunyo hamjamiyatidan olingan xalqaro tushunchalarni oʻzida jo qilgan avlod. Bu qalamkashlar, hatto, oʻsha oʻtgan asrning 20-yillarida ishlatilgan, yuqorida qayd etganimiz Gʻafur Gʻulomlar yozgan, bizdan anchagina yiroqlashgan ona tilimizning tirik tashuvchilari, desak ham boʻladi. Shunday ekan, Erkin Aʼzam va zamondoshlaridan oʻzbekchani boy merosini oʻzlashtirishimiz lozim, fikri ojizimcha⁵⁵.

Erkin Aʼzamning oʻz tiliga, adabiyotiga boʻlgan hurmatini uning vatanni millatni jonidan ortiq sevishi bilan izohlash mumkin. “Vatan qanday yuksaladi” nomli maqolasida kuyunib aytgan soʻzlarga nazar tashlasak, vatan ravnaqi va taraqqiyotiga nafaqat oʻzini har bir insonni daxldor deb bilib, barchaga oʻz burchini yana bir bor eslatgani Erkin Aʼzamning vatanparvarligini koʻrsatishini anglash mumkin.

“Vatan qachon orzudagidek boʻlib qad rostlaydi? “Amerika ochmoq” qahojat yoʻq; Vatan har kim oʻz oʻrnida, vijdonan mehnat qilsagina bir narsali boʻladi. Vatanni anchayin chalamulla, chaladehqon, chalaishchi yoki chalaarbob – yaʼni jon bir havaskorlar bunyod etolmaydi. Ammo biz umidli dunyoning orzularini, deylik, oddiy muallimning maorif vaziri boʻlmoqqa halol intilishini yoki bir bogʻbonning qoʻshiq aytib dovrugʻ taratishini taqiqlash niyatida emasmiz. Aslo. Zinhor-bazinhor. Eplasa qoʻlidan kelsa – qandini ursin! Biz chala-chalalarga, badanida bir nima boʻlsa-boʻlmasa, notavon koʻngil, har ishini orzu qilib, oʻzini har yoqqa urib birovning oʻrnini egallamoqqa urinadigan nomunosib daʼvogarlarga qarshimiz, xolos. Axir, hamma ham arbob boʻlavermaydi, hamma ham shoir boʻlavermaydi. Axir vatanning qoʻy-qoʻrasi-yu podasi ham boʻladi, uni ham kimdir boqishi kerak. Bu ham sharaf, hech biridan kam boʻlmagan sharaf.

Gap – jamiyatda har kim oʻz oʻrnida turib, har ishini astoydil ado etishida. Vatan oʻshanda yuksaladi!”⁵⁶

Erkin Aʼzam maqolalari orasida oʻzbek tilining sofligi, oʻzligi haqidagilari koʻp deb taʼkidlab kelyapmiz. Shulardan biri ismimiz, nasabimizga qoʻshiladigan qoʻshimchalar haqida boʻlib, adabib uni “-ov, -

⁵⁵ Shohruxbek Olim. Ertalabki xayollar xayoli Sharq yulduzi. 2017/9

⁵⁶ Aʼzam E. Ertalabki xayollar. “Oʻzbekiston” NMUJ. – F. 2015. 144-145 bet.

ov, -vich, -vich" deb nomlaydi. Bu maqolada adib nega nasab bildiradigan qo'shimchalarni ruslardan olganmiz, nega o'z aslimizga qaytmaymiz, o'z tilimizda aytmaymiz deya yozg'iradi. Ammo hech kimning shaxsiyatiga tegmaydi, faqat o'zining familiyasi va taxallusini insonlar avval qanday aytishgani-yu, bugungi kunda qanday aytishayotgani, o'z quloqlariga qay biri yoqimli eshittirishi haqida fikrlarini bayon qiladi.

Yosh olim Shohruxbek Olim bu maqola haqida o'z fikrini quyidagicha bildiradi: "Yaqin o'tmishda yoshroq bir hamkasbimiz rahbarlikka tayinlanibdi. Birinchi kundan majlis yig'ib: "Meni "Falonchi aka", "Falonchijon", "Falonchibek" deb o'tirmanglar, menga faqatgina "Falonchi Pistonchiyevich", deb murojaat qilasizlar", deb turib olibdi. Yana bir holat, yaqinda oilaviy kinoga tushdik. Xususiy bir korxonaning yoshroq rahbariga otasi tengi odam kelib: "Falonchi Pistonchiyevich!" deb murojaat qilyapti. Xo'sh, endi, aytib, birinchi holatdagi hamkasbimiz kinolardan o'rganib, shunday talab qo'yganni yoxud kinochilar u hamkasbimizdan o'rganib, ssenariyga shunday dialogni qo'shishganmi? Aslida, sababi – juda oddiy. "Tovarish Aleksandr Timofeevich!" deb yurgan paytlarimizdan qolgan an'ana bu. Oldin nima bo'lsa, bo'libdi, endi o'zgarishimiz kerak emasmi mabodo?! Avvalo, pasportlardan "ov", "ovich"larni ulotirishimiz kerak emasmikin?! Hay, mayli, hujjatda "ov", "ovich" bo'lib qolsak, qolibmiz, zarari yo'q, oddiy bir rasmiyatchilik. Lekin o'zaro suhbatlashganda "Falonchi Pistonchiyevich" deb yurishimizga nima bor?! Yo'q, chamamda rahbarlarimizga (asosan, toza tekkan, yosh rahbarchalarimizga) oddiygina "aka" yoki "Falonchijon", "Falonchibek" bo'lish xush kelmaydi. Erkin A'zaming 2006-yili yozilgan "Ov", "ov" ... "-vich", "-vich" ... sarlavhali firqalarida ham shu haqda so'z yuritiladi. "Istiqlolimizga peshvoz chiqqan dastlabki qonun davlat tili haqida edi. Unga ham o'n yetti yil bo'ldi (1989–2006). Lekin kamina hamon – ovman! Nega? (Albatta, gap men haqimdagina borayotgani yo'q.) O'sha tarixiy hujjatda ism-sharifimizni milliy-an'anaviy shaklda yozishga izn berilgan-kul!"

Qozog'istonlik bir do'stimdan ularda bu holat qandayligini so'radim. Aytishicha, qozoq tilida murojaat uchun ism yoniga qo'shiladigan so'zning yetishmasligi tufayli darrov "ov", "ovich" qilib yurilar emish. "Bayke

(boy aka)" bor-ku", desam: "U – juda xalqona-da, rahbarlarga bunday murojaat qilmaydi", deydi. Ahvol bir xil, ishqilib...

"Ov", "ovich"chilikning bir foydasi bor. Chet elda, xususan, "ov"chilar yashamaydigan yerda biror "ov" familiyasini eshitib qolsangiz, darrov qandaydir bir yaqinlik his etasiz. "Nima bo'lsa ham, o'zimiz taraflardan-da", deb qo'yasiz. Mabodo, gaplashishga to'g'ri kelib qolsa, deb, xayolan shift-alt tugmalarini bosish orqali miyangizni rus tiliga o'tkazib qo'yasiz"⁵⁷.

O'zbek tilida so'zlash, har bir tushunchani o'z tilimizda nomlash, o'tmishdan qolgan atamalarni qo'llab yuravermaslik haqida yana bir maqola bilan Erkin A'zam o'zining tilga bo'lgan muhabbatini oshkor qiladi. Bu maqola "Manniy kasha sog'inchi" deb nomlanadi va bu maqolada tilga ruscha so'zlarni aralashtirib gapirish, ustiga ustak o'zbekcha gapirayapman deb shevada "sayraydigan" va adabiy tilni nazar-pisand qilmaydigan kishilar qattiq tanqid qilinadi.

Erkin A'zaming aksariyat til haqidagi, adabiyot haqidagi qarashlari "Ertalabki xayollar" kitobining "Yo'l-yo'lakay" deb nomlangan III bo'limida keltirilgan adabiy qaydlar qatorida berilgan.

Masalan, "Bir arbobga savollar", "Tarqoq dard" kabi adabiy qaydlari boshdan oyoq davlat tili, uning mavqeyi, asl o'rni qanday ekani-yu, aslida qayerda bo'lishi kerak edi degan mavzularni ko'tarib chiqqan: "Mana zamonasi kelib ona tilimiz taqdiriga qayg'uradigan bo'lib qoldik. Ajab ish. Lekin bu kurashni nimadan boshladik? "Respublika maktablarida rus tili va o'zbek tilini o'qitishni yaxshilash..." Shunday qaror eslatiradidir? Masalaning qo'yilishiyoq erish tuyulmaydimi? Asosiy gap ona tili ustida bo'lishi kerak edi-ku! Yoki biz bu ikkala tilni qo'yib uchinchi chet tilini o'rganishga kirishib ketganmizmi? Unda poytaxt ko'chalarini to'ldirib yurgan, ona tilini Esperanto darajasida chala-chulpa biladigan yangi bir avlod yetishib chiqqanidan xabarimiz yo'qmi?"

"Kundan-kun tilimiz qashshoqlashib bormoqda. O'zaro muomalada begona so'zlarni aralashtirib, chulchut shevasida so'zlashamiz.

Bugun biz antiqa manzarani ko'rib turibmiz. Fan tili yo'q, darsliklar tili rasvo, mahkama tili ishlanmagan – cheklash oqibati emasmi bular?! Hatto, o'zbek tilining xususiyatlari haqidagi ilmiy ishlarimiz ham rus tiliga o'g'irilmasa, himoya qilishga haqqimiz yo'q. Artistlarimiz mashqni rus tilida bajarib, sahnaga o'zbek tilida chiqadilar. Oltidan besh qism o'zbek tilida ijod qiladigan O'zbekiston yozuvchilarining syezd-u plenumlari rus tilida o'tishiga nima deysiz?⁵⁸ – deb o'rinli savol beradi adib butun jamiyatga. Bu savollarga javob qayda!?

Til muammosi, muammo bo'lganda ham davlat tili muammosi jonkuyar va adolatparvar Erkin A'zamni o'ylantirmay qolmaydi. Davlat tili o'zbek tili bo'la turib nega o'zga tilda rasmiyatchilik ishlarini olib borish kerak? Shu kabi savollar adibga tinchlik bermaydi va uni yozishga undaydi. Lekin til haqida qayg'urganlarga millatchi degan tang'a urilishi hayotda uchray turgan hol ekanligini kuyunib bayon qiladi.

“Tilingiz, xalqingiz haqida qayg'urgudek bo'lsangiz darrov burchakdan birov pisanda otadi: “Millatchi! Milliy qobig'iga o'ralib qolgan. Xalq nomidan gapirishga kim ruxsat berdi sizga?” Javob beray: sizga kim ruxsat berdi? Men-ku, yaxshimi-yomonmi, shu xalqning bir farzandiman. Sizga o'xshab, uning manfaatlarini mansab kursisi-yu, har xil imtiyozlarga almashirganim yo'q. Men doim xalqning orasidaman. Shunday ekan, qaysi birimiz xalqqa yaqinroqmiz – sizmi, menmi?”

Xalqning nomidan so'zlashga uning tepasida hukm yurgizayotgan emas, uning orasida yurgan odam haqli!

Lekin shunday odamni ham tezda topa qolishadi. Biror zavoddanmi, biror fermadanmi. Aslida, o'sha kishini xoli uchratib, devorga tirasangiz, “E, men bola-chaqa boqishim kerak, aka! Menga ikki kilo go'sht kerak”, – deydi. Kimning nog'orasiga o'ynaganini bilmaydi.

Bunaqa to'tiqush ziyolilar orasidan chiqsa-chi? Ruslar unaqalarni “национальный нигилист” deydi. “O'zingdan chiqqan balo”. Menimcha, buning tarjimasini shunday⁵⁹.

Erkin A'zam ko'tarib chiqqan muammolar faqatgina kechagi muammo emas, bugungi kunga nazar tashlaydigan bo'lsak, tilimizning qay ahvolda

⁵⁸ A'zam E. Ertalabki xayollar. “O'zbekiston” NMIU, -T.: 2015. 239-240 bet.
⁵⁹ A'zam E. Ertalabki xayollar. “O'zbekiston” NMIU, -T.: 2015. 245- bet.

ekanini ko'rish mumkin bo'ladi. E'tibor qilsangiz tilimiz uchun go'yoki hammam sharoitlar yaratilgan va u rivojlanishda davom etayotgandek ko'rinadi. Achinarlisi, binolarimizga o'zbekcha nom berolmaymiz, sof o'zbekchada, boshqa tildagi so'zlarni qo'shmasdan suhbat qilolmaymiz. Aslida bu faqat Erkinlarning emas butun millatning dardi, og'rig'i bo'lishi kerak.

ADABIY QAYDLAR HAQIDA QAYDLAR

Erkin A'zamning ijodiy merosi xuddi ochilmagan qo'riq, poyoni yo'q kenglikdek, nazarimda. Adib nafaqat, qissachilikda, balki hikoyachilik, romanchilik hatto publitsistik yo'nalishda ham katta figura bo'la oladi. Uning yozganlari aniq, xalqona, bo'yab-bejalmasdan gapning po'stkallasi aytilganligi bilan ham kitobxonni o'ziga rom qiladi. Adibning publitsistik ijod namunalari “Ertalabki xayollar” to'plamida jamlangani barchamizga birdek ayon. To'plam besh bobdan iborat bo'lib, birinchi bob – “Siyosat-u sayohat” (Maqola va safarnomalar), ikkinchi bob – “Shap-shap deguncha...” (Firqalar), uchinchi bob – “Yo'l-yo'lakay” (Adabiy qaydlar), to'rtinchi bob – “Yondoshlar, Zamondoshlar” (Portret va xotiralar) va so'nggi bob – “Menimcha...menimcha...” (Suhbatlar) kabi qismlarda tashkil topgan.

Nomlaridan ma'lum bo'lib turibdiki, bu to'plamda ijodkorning siyosat, ijtimoiy masalalar, adabiyot va til borasidagi qarashlari aks etgan maqola va boshqa janrdagi ishlari jamlangan. Adib ijodining o'ziga xoslik jihatlaridan yana biri – sarlavhadan so'ng yana bir qo'shimcha nom berishdir. Bu bo'limlarga bir qanchadan maqolalar kiritilgan. Yuqorida Erkin A'zam publitsistikasini janr jihatidan o'rganib chiqib, uchinchi bob deya e'tirof etayotganimiz adabiy qaydlar adabiyotshunoslik lug'atlarida ham yo'qligini aytib o'tgan edik. Endi adabiy qaydlarga kengroq, batafsilroq to'xtalamiz. Adabiy qaydlar bo'limida: “Hikoya, hikoya”, “Asarning qontomiri”, “Kitob chiqqach”, “Ildizdan uzilmay”, “Suratkashning “ko'zi” kimda bo'lsa”, “Assalom, ustoz Cho'lpon”, “Bir arbobga savollar”, “Tarqoq dard”, “Dovdirab qolmadikmi?”, “Cho'kayotgan kemaga marsiya”, “Qachon o'zbekcha gapiramiz?”, “Bilib gapirganga ne yetisin”, “...Anglagaysen

o'zumi", "Hikoya – gapning indallosti", "Qissa – romandan hissa", "So'z, harakat va ehtirolar birligi", "Bamisoli bir bog'bon", "Laxtak-laxtak – yaxlit manzara", "Ish kitobxonlikdan boshlansa", "San'at – go'zal iztirob", "Shu yo'ldan qolmang, Muhammad Sharif" – kabi kichik hamjli qaydlar kiritilgan. Sarlavhalarni o'qishdayoq adabiy qaydlar bo'limda faqat adabiyotga doir qarashlar bayon etilgan degan xulosaga kelish mumkin. Bo'lim ichidagi qaydlar bilan to'liq tanishish natijasida bildikki, bu qaydlar nafaqat adabiyot borasida, balki til borasida ham. Ularni o'qish davomida Erkin A'zamning naqadar so'z zargari ekanligini, milliy til uchun haqiqatdan ham chin dilidan "oh" uruvchi shaxs ekanligini ko'rish mumkin. Fikrimiz dalili sifatida "Bir arbobga savollar", "Tarqoq dard", "Qachon o'zbekcha gapiramiz?", "Bilib gapirganga ne yetsin" kabi qaydlarni ko'rsatishimiz mumkin. Bu qaydlarda o'zbek tilining ahvoli, boylik darajasi, tildan foydalanuvchi aholi qatlamining so'z qo'llash mahorati, tildagi qoliplashib qolgan jummalarning qanday paydo bo'lganligi ya'ni aynan rus tilidagi iboralarning o'zbekchalashtirilishi va buning oqibatida g'alis jummalarning qalashib ketayotganligi misollar bilan dalillangan. Eng ajablanarli tomoni shundaki Erkin akaning til borasidagi bu qarashlari 90-yillarda aytilgan va matbuot yuzini ko'rgan bo'lsa-da, oradan 30 yillar vaqt o'tib ham xuddi o'zbek tilining bugungi ahvoli haqida yozilgandek. Kimdadir 30 yil mobaynida hech qanday ish qilinmadimi degan savol tug'ilishi tabiiy. Bu savolga javobimiz shunday: til borasida katta ishlar amalga oshirildi. Avvalo, tilimiz davlat tili maqomini oldi va bu konstitutsiyamizda belgilab qo'yildi. Tilimizning imlo qoidalariga doir qununlar ishlab chiqildi. Bunaqa ishlarni sanasak talaygina, ammo bu ishlarning barchasi qog'ozda qolib ketgan. Hammasi hujjatlarda mustahkamlangan. Jonli muloqotda, hujjatchiliklarimizda, gazeta va televideniye ko'rsatuvlarida hamma o'ziga ma'qul ishini ko'radi. Bu qaydlarda o'zbek aholisining rus tiliga qanchalar yopishib o'z ona tiliga e'tibor qaratmay qo'ygani alam bilan gapiriladi. "Bir arbobga savollar" da shunday misol bor: "Televizorda davra suhbat bo'ldi. Asqarov degan

akademik ham qatnashdi. "Men rus tilini bilmasam, Lelingradda o'qimasam, akademik bo'lolmas edim" – dedi⁶⁰.

Yuqorida sanab o'tilgan qaydlarning barchasi shunday dard bilan yozilgan. Bu qaydlar yozilganda endi mustamlakadan chiqqan, endi o'zbek tiliga e'tibor berila boshlagan davrlar bo'lgan. Bugun bizning yosh avlod ona tilini qay darajada biladi, qay darajada undan to'g'ri va unumli foydalana oladi, qay darajada uni sevadi?! Bolalarimizni yoshligidan rus bog'chalariga beramiz, rus maktablariga beramiz, ulg'aygach ingliz tilini o'rganishi uchun ham imkoniyatlar qilib beramiz. Aql bilan o'ylab qaraylik-chi, bunday tarbiya olgan avlod endi qanday qilib ona tilida ravon gapiradi. U nafaqat ona tilida, boshqa tilda ham sof va ravon gapirolmaydi. "Chulchut tili" da gapirishi mumkin. Ona tili bunday avlod uchun, Erkin A'zam tabiri bilan aytganda, keksayib qolgan bobosi va momosi yoki ota-onasi bilan muloqot qilish uchungina kerak bo'ladi. Hech kimga sir emas bugungi kun yoshlari ingliz tilining "muxlis"iga aylanib qolishgan. Biz bolalarimizga ona tilini sevisini emas, undan faxrlanishni emas, ingliz tilini juda puxta egallab chet ellarga chiqib osongina yashashni o'rgatyapmiz, xolos.

Adabiy qaydlar orasida boshqa sohalar bilan bir qatorda kino san'ati haqida ham juda asosli fikrlar aytilgan. Masalan qaydlar orasidagi "So'z, harakat va ehtirolar birligi", "Laxtak-laxtak – yaxlit manzara" kabi qaydlarda sahna asarlari va kino san'atining nozik jihatlari va katta imkoniyatlari haqida so'z yuritilgan. O'zbek kitobxoniga ma'lumki, Erkin A'zam kino sohasidan juda yaxshi xabardor va kino olishga mo'ljallab yozilgan bir qancha kinoqissalari ham bor. Ijodkorning bunday kinoqissalariga misol qilib "Piyoda", "Pakananing oshiq ko'ngli", "Erkak", "Dilxiroj", "Zabarjad" kabi asarlarini ko'rsatish mumkin. Adabiy qaydlar orsida Erkin A'zam yozgan so'zboshilar ham uchrashi bu bo'limning o'ziga xosligidan dalolatdir. Bo'limga bekorga "Yo'l-yo'lakay" deb nom berilmagan. "San'at – go'zal iztirob", "Shu yo'ldan qolmang, Muhammad Sharif" kabi qaydlar ijodkor – Shuhrat Rizayev va Muhammad Shariflarning kitoblari so'zboshi sifatida yozilgan bo'lsa-da, bu

⁶⁰ A'zam E. Ertalabki sayollar 243-bet

bo'limdan ham o'rin egallagan. Xulosa qilib aytganda, bu bo'limda ijodkorning yo'l-yo'lakay turli jabharda aytib ketgan fikrlari jamlangan.

XULOSA

O'zbekiston egamanlik kunlariga yetishgach, adabiyotchilar oldida turgan vazifa ham o'zgardi. Endi ular tamoman boshqa yo'nalishda yozishlari kerak. Ular yoritmoqchi bo'lgan mavzular o'zgardi, davr va jamiyat mafkurasi o'zgardi. Mustamlakachilik davrida zo'rma-zo'rakilik bilan ijod qilgan, o'sha davr tuzumini alqab yozilgan qanchadan qancha ijodkorlar ijodi unut bo'lib ketdi. Endi yozuvchilar oldida turgan ulkan vazifa – mustaqillikka erishilgandan keyingi davrni, jamiyat mafkurasini, insonlar ma'naviy olamini tasvirlash edi. Bu vazifa xoh nasriy yo'l bilan bo'lsin, xoh she'riy yo'l bilan bo'lsin, xoh publitsistik janrlar orqali amalga oshirilsin, jamiyatning ma'naviyatini yuksaltirish, "uzoq uyqudan" so'ng sergaklikka chorlash muhim ehtiyoj edi. Erkin A'zamning sho'rolar davrida yozilgan asarlaridan zamonasozlik, sovetparastlik, soxta qahramon yaratish, sxematizm unsurlarini topa olmaysiz. Adibning sho'ro davrida yaratilgan asarlari bugun ham eskirmagan. Uning asarlari mustahkam badiiyati, umuminsoniy g'oyalari bugun ham aziz va ardoqli. Adib mustaqillik yillarida ham ijoddan to'xtamadi, hikoyalari, qissalari, kinoqissalari, romanlari, publitsistik materiallari bilan jamiyat hayotini, inson ruhiyatini, uning qalb kechinmalarini tasvirlashda o'z yo'lini topgan va shu yo'ldan shaxdam odimlar bilan olg'a bosmoqda. U qaysi janrda yozmasin, uning yozuqlarida soxtalik yo'q, har bir satri samimiyat, jonkuyarlik bilan ziynatlangan. Hayotimizda uchrovchi illat va kamchiliklarni bo'yab, yashirib o'tirmasdan ochiqchasiga aytadi va uning yechimlari uchun xulosa va takliflar beradi. Yozuvchi asarlari o'zining kinoya, kesatiq, so'z o'yini, sarkazmga boyligi, qahramonlar tabiatining o'zgachaligi, ularga tanlangan ismlarning hatto laqablarning originalligi, asarlarga tanlangan badiiy g'oyalari, bosh mavzularning turfaligi va boshqalarga o'xshamasligi bilan

ajralib turadi. Erkin A'zam o'z asarlari bilan ko'ngilimizning tup-tubida mudrab yotgan tuyg'ularni uyg'otib, qalb torlarimizni harakatga keltiradi. Bunga yozuvchi asarlarida umuminsoniy g'oyalarning mavjudligi, qahramonlarning o'zimizga tanish insonlar ekanligi, muhimi syujet va kompozitsiyaning yaxlitligi, bir-birini to'ldirishi asosiy sababdir.

Erkin A'zam syujet va kompozitsiya elementlarini bir-biri bilan chambarchas bog'lagan holda asar mazmun-mohiyati va g'oyasiga xizmat qildirgan. Syujet elementlarining tartibi adib asarlaridagi voqealarning ishonchililigini, dialog, monolog va muallif nutqining o'rni bilan almashib qo'llanilishi nutqiy, qistirma hikoyalarning asar mazmuniga mosligi, portret, peyzaj va muhit tasvirlari esa estetik ta'sirni yanada kuchaytiradi.

Erkin A'zam janr jihatidan ham turli xil asrlar yaratganligiga yuqorida guvoh bo'ldik. Yozuvchi hikoya, qissa, romanlarida syujet va kompozitsiya elementlarini shu janr xususiyatlariga moslab tanlagan bo'lsa, kinoqissa va dramalarida esa ulardan aynan o'sha janrlarga mos tarzda foydalangan. Bu jihatlarning barchasi adib ijodining kitobxonlar, adabiyotshunoslar va kinochilar tomonidan diqqat bilan kuzatilishiga sabab bo'lgan va bu qiziqish bugungi kunga kelib yanada oshmoqda. Bu qiziqishlarning natijasi o'laroq adib ijodining turli jabhalari tadqiq qilingan ilmiy maqolalar, risolalar, monografiyalar, keng ko'lamlil ilmiy ishlar soni ortib bormoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. A'zam E. Shovqin. Roman. – Toshkent, “Sharq”, 2012.
2. A'zam E. “Yozuvchining bog'i” Yangi asr hikoyalari va eski asrdan bir esdalik. Tosh. MASHHUR-PRESS” 286 bet
3. A'zam E. Bayramdan boshqa kunlar: Qissa va hikoyalar. — Toshkent, Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988.
4. A'zam E. Ertalabki xayollar. “O'zbekiston” NMIU, – T.: 2015. 582 b.
5. A'zam E. badiiy olami: Ilmiy maqolalar va suhbatlar to'plami. – T.: Turon zamin ziyo, 2014. –304 b.
6. Аъзам Э. Кечикаётган одам. –Т.: “Шарк” нашриёти-матбаа акциядорлик жамияти, 2002.- Б. 446.
7. Аъзам Э. Жаннат ўзи қайдадир. – Т.: “Шарк” нашриёти-матбаа акциядорлик жамияти, 2007.
8. Аъзам Э. Пакананинг ошиқ кўнгли. – Т.: Маънавият, 2001.
9. Аъзам Э. Гули-гули: қиссалар, киноқиссалар, драматик асар. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2009. –230 б.
10. Begmatov E. A. “O'zbek ismlari izohi” O'zbekiston milliy ensiklopediyasi 2016-yil 608 bet
11. Eshbek T. “Badiiy publitsistik janrlar”. Ma'ruzalar matni
12. “Жаҳон адабиёти” jurnali, 2016 йил, №12, 129-б.
13. Karimov N. va boshqalar “XX asr o'zbek adabiyoti tarixi” –T.: 1999. –544 b.
14. Mustaqillik davri adabiyoti. – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi, 2006
15. Maqsadqulov X. Termiz oqshomi gazetasi 2008-yil 10-son.
16. Normatov U. Ijod sehri. –T.: “Sharq”, 2007. –352 b.
17. Nazarov B. va b. O'zbek adabiy tanqidchiligi tarixi. Darslik Cho'ipon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi —T.: 2012. 432 b.
18. Отаев Р. Дилрабо кўшиқлар айтилавирсин // Шарк юлдузи. – 1984. – №2. – Б. 162-163.
19. Olim Sh. Ertalabki xayollar xayoli//Sharq yulduzi. 2017/9
20. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari –T.: Navoiy universiteti, 2018. 480 b.
21. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – T.: Fan, 2002.
22. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. –T.: Akademnashr, 2013. – 406 b.
23. Qobulova N. Qahramon xarakterini yoritishda biografik metodning roli. Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti 2019/2 (74)
24. Rahimjonov N. Istiqol va bugungi adabiyot. – Toshkent, “O'qituvchi”, 2012
25. Rasulov A. Jasur qalam sohibi, “Sharq yulduzi” jurnalining 2010-yil, 5-soni
26. Расулов А. Эркин Аъзам ижодига назар // Шарк юлдузи, 2010, №5. 155-б
27. Ражабова Ф. Эркин Аъзамнинг сўз қўллаш маҳорати // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2016. – №2.
28. Раджапова Ф. Э.Аъзам қиссаларида кексалар сабоқлари талқини // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2015. – № 8.
29. Ражабова Ф. Аччиқ қисматли шахс фожиаси // Шарк юлдузи. – 2016. –№2.
30. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. –T.: O'qituvchi, 1986. 408 b.
31. Солижонов Й. Тушунишнинг ўзи бахт // ЎзАС. – 2004 йил 26 январь.
32. Сатторова Г. Рухият сувратлари талқини // Ишонч. – 2009 йил 28 май.
33. Сатторова Г. Эркин Аъзам хикояларида инсон руҳияти талқини / Адабий матн тадқиқи масалалари. Республика ёш олимларининг илмий анжумани материаллари. Тошкент-2009.
34. Тошмухамедова Л. Бадий асарда қулунинг эстетик вазифаси// Ўзбек тили ва адабиёти. 2004. №2. Б.18
35. Тўлаганова С. Янгиланаётган қаҳрамон талқини // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2012. –№4.

36. Тўлаганова С. “Қурук”нинг кўзи // Ёшлик. – 2014. – №12.
37. Шофиев О. Эркин Аъзам насри бадийяти (киноя ва образ).
Монография. – Т.:2019. –176 б.
38. Шералиева М. Ҳозирги ўзбек насрида киноя. Монография. –
Т.: Akademnashr, 2016.
39. Шералиева М. 80-йиллар ўзбек насридаги киноя хусусида //
Ўзбек тили ва адабиёти. 2002.№1

FOYDALANILGAN INTERNET SAYTLARI:

1. <https://uzhurriyat.uz>
2. <https://n.ziyouz.com>
3. <https://yoshlikjurnali.uz>

MUNDARIJA

MAS'UL MUHARRIRDAN.....	3
ERKIN A'ZAM IJODIDA VATAN, MILLAT, MA'NAVIYAT MASALALARI.....	8
ERKIN A'ZAM ASARLARIDA YUMORISTIK UNSURLARNING BADIY AKS ETISHI.....	12
ERKIN A'ZAM IJODIDA SYUJET VA KOMPOZITSIYA BIRLIGI.....	15
BAYRAMSIZ KUNLAR.....	22
ERKIN A'ZAM ASARLARIDA KINOYA VA YUMOR.....	25
ERKIN A'ZAM SATIRASI.....	31
ERKIN A'ZAM HIKOYALARIDA SHARTLI SARLAVHA.....	34
ERKIN A'ZAMNING RAMAZONI.....	38
ERKIN A'ZAM PUBLITSISTIKASI JANR XUSUSIYATLARI.....	43
ERKIN A'ZAM PUBLITSISTIKASIDA KINOYA.....	50
ERKIN A'ZAM PUBLITSISTIKASIDA TIL MASALASI.....	56
ADABIY QAYDLAR HAQIDA QAYDLAR.....	63
XULOSA.....	66
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....	68

JAMILA UBAYDULLAYEVA, DILDORA KO'CHAROVA

ERKIN A'ZAMNING POETIK MAHORATI

(ilmiy risola)

Muharrir: To'raliyev B.
Texnik muharrir: A.Bo'riev
Musahhih: B.Botirov
Dizayner-sahifalovchi: Z.Nizomiddinov

Terishga 25.08.2022-yilda berildi.

Bosishga 22.09.2022-yilda ruxsat etildi.

Bichimi 60x84 1/16. Hajmi 18 bosma taboq.

Buyurtma № 52. Times New Roman.

Ofset usulda chop etildi. 30 nusxada. 72 bet.

Termiz davlat universiteti NNM nashriyoti.

Termiz davlat universiteti NNM bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Termiz shahri, "Barkamol avlod" ko'chasi, 43-uy.

ISBN: 978-9943-8343-1-6

9 789943 834316